

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 11e jaargang, 1992, nr. 4

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

11e jaargang, 1992, nr. 4

De laatste kleurders: Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw

M. Keyser

81

Bestudering en analyse van oude stads-plattegronden met behulp van de computer: De kaart van Heusden uit het stedenboek van Joan Blaeu 1649

P. Alkhoven

87

Varia Cartographica

94

Besprekingen

97

Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven

98

Inhoud 11e jaargang

100

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink,
Dr. H.P. Deys,
Drs. M.M.Th.L. Hamelers,
Dr. P.C.J. van der Krogt,
Drs. A.H. Ruitinga,
J.W.F. Voogt,
Drs. D. de Vries.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie), Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 30,— per jaar (vier nummers), buitenland f 50,—. Losse nummers f 10,—. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 100,—
halve pagina per nr.	f 70,—
1/4 pagina per nr.	f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Fragment van de paskaart van Hispaniola uit de Vingboons-atlas, manuscript, schaal 1:1.500.000, formaat van de gehele kaart 47 x 69 cm. Het afgebeelde gedeelte is de westkust van Hispaniola met het eiland Tortuga, de Windward Passage en de oostpunt van Cuba (Algemeen Rijksarchief, VELH 619-60).

Marja Keyser

De laatste kleurders

Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw

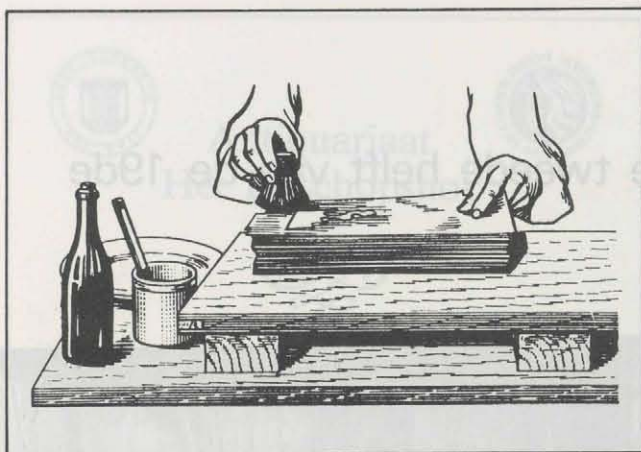
Kleurders zijn zeurders! schreef een getergde Hugo Suringar, uitgever te Leeuwarden, in 1865 aan zijn auteur J. Kuyper. Het liep dan ook de spuigaten uit. Suringar gaf kostelijke kaartwerken uit en nu kwam de uitgave van zijn (en Kuypers) ambitieuze *Gemeente-Atlas* in gevaar omdat de kleurder maar geen kaartjes afleverde. Juist bij zo'n werk in afleveringen kon de uitgever het vertrouwen van de klant verliezen als hij zich niet aan de afgesproken levertijden hield. Hugo Suringar - vol van zijn Provinciale en zijn *Gemeente-Atlas* - wist hoezeer kleurders de plannen van een uitgever kunnen frustreren. Hij had zich dan ook terdege op andere mogelijkheden georiënteerd. Het liefst zette hij de kleurders helemaal buiten spel. En had hij niet zulke hoge eisen gesteld, dan was hem dat waarschijnlijk wel gelukt. Zo moesten de kaarten in koper gegraveerd worden, want een gelithografeerde kaart vond hij maar niets. Bovendien moest de wijze van graveren getuigen 'van een dichterlijke, levenwekkende opvatting'. Ook wat belettering betrof had Suringar uitgesproken ideeën over lettertype, grootte en fijnheid van uitvoering. Kortom, hij was een perfectionist. Hij trof het gelukkig met zijn graveur, maar toen die zijn werk had afgeleverd kwamen de problemen: er waren nauwelijks mogelijkheden om de fraaie kaarten van kleur te laten voorzien. Bij het gebruik van de houtgravure-techniek, met verschillende blokken (voor elke kleur één), werd de afwijking met de in koper gegraveerde kaart te groot. De chromolithografie was nog een dure luxe-techniek.

Tot zijn vreugde hoorde Suringar in de zomer van 1863, in een gesprek bij Steendrukkerij Tresling & Co. te Amsterdam, dat er wellicht een oplossing was: de kopergravure kon op de steen overgedrukt worden en dan kon er bijvoorbeeld blauw voor zeeën en rivieren aan toegevoegd worden ('doordruk-procédé', waarschijnlijk wat nu 'transfer' heet). Tresling bevestigde dat nog schriftelijk toen Hugo door ongelovige reacties uit zijn omgeving begon te twijfelen. De scepsis was niet ten onrechte, zoals bleek toen het tot praktische uitvoering kwam: de fijnheid van een ingekleurde kopergravure werd bij lange na niet gehaald. Inmiddels had Hugo echter iets gehoord over een geheim revolutionair procédé van de firma Johnston te Edinburgh. Hij schreef een brief en ontving in juni 1864 - het was helemaal geen geheim - uitvoerig antwoord: twee kopergravures, voor elke kleur één, worden overgebracht op lithografische stenen. Eerst wordt de kleur gedrukt, daarna het zwart. Vanwege het gevaar voor krimp en trekking wordt op droog papier gedrukt. Maar ook dat kan het grote probleem niet oplossen, hoe de kleuren exact op elkaar te laten aansluiten: 'we know of no plan by which you can register impressi-

1. Franse kleurinrichting omstreeks 1880. Op de voorgrond wordt een modeplaat met een sjabloon ingekleurd.

ons from two plates, from the copperplate press'. En zelfs als dat wel lukte, was de kleurder nog niet overbodig want die moest de gekleurde grenslijnen trekken. Een onderzoek naar de mogelijkheden van mechanisch kleuren had Suringar dus niets opgeleverd. Hij moest nu wel met een kleurder in zee. Informatie bij de Cellulaire Gevangenis in Amsterdam leerde hem dat daar weliswaar kleurwerk werd gedaan, maar ook dat het duurder was dan elders en dat de levertijd lang was. J.J. Sleijser te Leiden, die al kleurwerk voor Suringar deed (A.F. Aarts, *Tableau der maten en gewichten*) mocht wat kaartjes van de *Gemeente-Atlas* proefkleuren. Suringar herinnert hem daarbij nog even aan de afspraak: 'de gemeentegrens van binnen en van buiten gekleurd, waar een prov. afscheiding is, drie kleuren'. Maar omdat Sleijser duur was en voorlopig nog werk had, benaderde Suringar op advies van auteur en kaarttekenaar Kuyper de

2. Kleuren met gebruikmaking van een sjabloon (uit Saudé, 1925)

Amsterdamse kleurder G.J. Geestman. Deze verbond zich om de acht kaartjes van de eerste aflevering in te kleuren. Duizend kaartjes per dag zodat de oplage van 1750 exemplaren in veertien dagen gekleurd kon zijn. Helaas, de aanbevolen Geestman schoot maar niet op en wist duizend uitvluchten. Kuyper ging op verzoek van Suringar (die de kleurder typeert als 'een leuteraar' en 'een pias') eens bij Geestman langs en zette hem 'de schroeven' aan, maar dat hielp weinig. Uiteindelijk eiste Suringar begin maart alles terug, gekleurd of ongekleurd.

De uitgever, die zijn produktieprogramma spaak zag lopen, nam nu de toch maar Sleijser in de arm voor het afwerken van de 1750 kaartjes. Pas op 31 maart 1865 kon de eerste aflevering verschijnen. Laat, drie maanden te laat!

De uitgever met zijn grote project was overgeleverd. Er waren te weinig kleurders en ze kenden hun macht. Tien jaar vergde de uitgave van de *Gemeente-Atlas* en tien jaar lang zou Hugo Suringar zich ergeren aan zijn kleurders. Was hij aanvankelijk enthousiast over Sleijser (dat is een man waarmee vooruit valt te komen, al is hij duur!), ook deze werd tenslotte een deceptie. Dat leidde tot Suringars hartekreet die aan het begin geciteerd is. Bovendien verdwenen er kaartjes, en verpakte de kleurder de zendingen soms niet goed, zodat ze zwaar beschadigd aankwamen: 'Pak veel kleiner pakken en zie toch niet op een enkel blad papier bij het verpakken. Ik weet waarlijk geen raad met sommige hoopen.' En er werd vaak slordig werk geleverd: 'Gelieve te zorgen dat de kleuren niet zo dikwerf hetzij van elkaar afwijken, hetzij door elkaar lopen'; 'Ook kleurt U de gemeenten verbazend eentoonig. Ik geloof niet dat U reeds de 7 kleuren van de regenboog hebt gebruikt, veel minder de modulatie. Levendig, ligt en net!'. Het kwam voor dat de wanhopige uitgever de hele boel aan de kleurder terugstuurde met de opdracht: alles schoonmaken en opnieuw kleuren!

De kleurder was dus een belangrijk man in de boekproductie. Kaarten, kinderboekjes, wetenschappelijke werken: uitgevers konden niet om kleurders heen.

Algemeen

Prenten en kaarten zijn honderden jaren lang met de hand ingekleurd. De opdrachtgever had, net als Suringar, geen keus: het was de enige werkwijze waarbij een goed resultaat werd bereikt. De vele experimenten met kleurendruk leverden slechts zelden goede resultaten op. En als het wel lukte, zoals in de achttiende eeuw in het geval van Jan Ladmiraal, dan was het proces zo gecompliceerd, dat commerciële exploitatie niet lonend was. Zover zou het pas aan het einde van de negentiende eeuw komen, met alle gevolgen voor de handkleurders vanden.

Er is, ook in Nederland, een groot aantal mensen in de kleurderij werkzaam geweest. Helaas is er over de (meest anonieme) kleurders en hun werkwijze weinig bekend. Slechts bij uitzondering is het mogelijk een naam of een atelier met bepaald werk te verbinden. Zo is bijvoorbeeld een aantal werken bekend van de beroemde kleurder (zo iemand heette toen 'afzetter') Dirck Jansz. van Santen, die in het zeventiende-eeuwse Amsterdam bijzonder fraai kleurwerk met een geheel eigen stijl leverde. Van Santen, met zijn luxe kleurwerk aan dure prachtwerken, is echter niet representatief voor de vele kleine kleurders. Onderzoek naar hen is nauwelijks gedaan, ook al bij gebrek aan bronnen. Dit artikel wil een eerste verkenning van hun werkzaamheden over de periode 1856-1900 zijn. Een tijd waarin de kleurderij korte tijd grote bloei beleefde en ten onder ging.

Een belangrijke bron voor deze periode vormt het sinds 1848 jaarlijks verschijnende *Adresboek voor den boekhandel*, waarin vanaf 1856 ook de namen van kleurders opgenomen zijn. Het valt op dat de kleurateliers buiten Amsterdam (in Leiden, Haarlem en Utrecht) ofwel een behoorlijke omvang hebben ofwel onderdeel vormen van een groter geheel. Zo bestaat het bedrijf van H.R. de Breuk te Leiden uit een boekdrukkerij en uitgeverij (Jules Verne-uitgaven!), waartoe van 1873-1879 ook een kleurinrichting behoort. Dergelijke combinaties treffen we ook aan bij P.W.N. Trap te Leiden en P.W. van de Weijer te Utrecht.

Uit het *Adresboek* blijkt tevens dat in het uitgeverscentrum Amsterdam niet alleen het grootste aantal kleurders woont, maar ook dat daar de meeste kleine zelfstandigen wonen. Dat betekent overigens niet dat kleuren een goede broodwinning was. Uit de opgaven in het Amsterdamse bevolkingsregister blijkt dat mensen in de textielbranche er vaak wat mee bijverdienen: (arme) kleermakers en pettenmakers voeren tussendoor kleuropdrachten uit met hulp van de hele familie. Dat had vaak grote vertragingen in levering tot gevolg, waar de uitgever uiteindelijk de dupe van was. Als het bijvoorbeeld plaatjes voor kinderboeken betrof, gebeurde het vaak dat die boekjes met Sinterklaas net niet in de winkel konden liggen.

Overigens schijnt kleuren toch nog een tamelijk exclusief beroep geweest te zijn: het grootste aantal kleurderijen wordt vermeld in de jaren 1873/74 en dat zijn er dan, voor heel Nederland, niet meer dan negen. Kleurders konden zich veroorloven om traag en soms ook slecht te werken, want de uitgever had immers weinig keus. Die schaarste uit zich ook in de reizen die het materiaal moest maken: van de drukker in Amsterdam naar de kleurder bijvoorbeeld in Leiden en vandaar naar de uitgever in Leeuwarden en dat alles in pakken die met de beurtschipper meegegeven werden. Ook werd veel kleurwerk naar België gestuurd. De uitgever betaalde de transportkosten. Hij moest maar hopen dat de kostbare plaatjes goed aankwamen.

Bedrijfsorganisaties

Wie binnenstapte in een kleurderij in die dagen zal vaak hetzelfde tafereeltje gezien hebben als de Engelse bibliofiel Thomas Dibdin in 1819: kinderen met schoteltjes verf voor zich en penselen in de hand. Dat was in het atelier van Picard-Guerin, prentfabrikant te Caen, en Dibdin vermeldt expliciet dat de jongens en meisjes vrolijk zijn. Dat moeten we maar met een korreltje zout nemen: het werk was vervelend, de baas streng en de dagen lang. Bovendien was een groot gedeelte van het jaar het licht niet optimaal, waardoor het werk nog vermoeiender werd. Ook in Nederland was het kleuren vooral

kinderwerk. Zo bood een van de grootste kleurinrichtingen, die van J.J. Sleijser te Leiden, in 1855 werk aan zo'n dertig kinderen. Van de explosieve toename van de boekproductie door snellere drukpersen zal ook de werkgelegenheid voor kleurders wel geprofiteerd hebben, met als gevolg nog meer kinderen die de hele dag met penselen lijntjes moesten trekken. Gelukkig schreed niet alleen de techniek voort, maar ook het sociaal gevoel: in 1869 werd het kinderwetje Van Houten aangenomen, dat kinderarbeid aan banden legde. En hoewel met de toepassing van die wet zeker de eerste jaren wel de hand zal zijn gelicht (de Arbeidsinspectie dateert immers pas van 1890), raakten de kleurinrichtingen in de problemen. Het wegvallen van de zeer goedkope arbeidskracht was voor velen het begin van het einde. Met name bij de kleine zelfstandigen moet ook het ruimteprobleem nijpend geweest zijn. De duizenden kaartjes voor de *Gemeente-Atlas* bijvoorbeeld mochten niet door elkaar raken. Maar dat was niet altijd te voorkomen: de kleurder Bouillon presteerde het eenmaal Suringar een partij van zestigduizend door elkaar geraakte blaadjes terug te sturen!

Prijzen

De prijs die voor het kleurwerk betaald werd, was uiteraard afhankelijk van wat er moest gebeuren. Er was een grote variëteit aan in te kleuren afbeeldingen en elke soort stelde andere eisen aan de technische bekwaamheid van de kleurder.

Uitgaven die snel verkocht werden en wel kleurig maar niet exact hoefden zijn (bijvoorbeeld kinderboeken en -prenten) konden goedkoper bewerkt worden dan wetenschappelijk plaatwerk waarvoor veel meer accuratesse vereist was. De Franse kinderen uit 1819 kregen volgens Dibdin vier sous per dozijn gekleurde prenten. Het kleuren van de fraaie platen van de *Atlas* bij Oudemans' *Flora van Nederland* kostte A.C. Kruseman in 1861 vierenhalve cent per plaat. Voor het maken van kleurige randjes op de kaarten van Kuypers *Gemeente-Atlas* betaalde Suringar aan Geestman f 2,25 per duizend en Sleijser was iets duurder. Hoe sneller er gekleurd werd,

3. Briefhoofd van W.J. Koenen, Leiden

Nieuwe goedkoope Plaat Kleur-Inrigting.

De ondergetekende heeft door deze de eer kennis te geven aan H. H. Boekhandelaren Boek- en Steendrukkers, dat hij hem gelegenheid bestaat tot het Kuleuren van PLATEN, LAND- en ZEEKAARTEN, PHOTOGRAPHIEN in alle soorten; het retoucheren van alle met kuleuren gedrukte PLATEN. Recommendeert zich voor al het bovengenoemde en geeft de verzekering van wat uitvoering, spoedige bediening en ciniele prijzen aangaat hij met alle andere inrigtingen kan concureren.

W. J. KOENEN.

Marendorpsche achtergracht.

LEIDEN 1 Maart 1866.

4. Oprichtingscirculaire kleurinrichting W.J. Koenen, Leiden, 1866

hoe meer verdienste. Dat leidde tot pogingen om het handkleuren te mechaniseren.

Kleurtechniek en mechanisatie

Het kleuren van platen en kaarten gebeurde bijna altijd volgens een voorbeeld waarop de juiste kleuren waren aangegeven. Die werden uit de vrije hand aangebracht, maar ook vaak volgens de sjabloonmethode. Deze bestaat daarin dat in één of meer exemplaren van de te kleuren afbeelding uitsnijdingen aangebracht worden, voor elke kleur één. Het sjabloon (ook wel 'de bril' genoemd) wordt over de te kleuren plaat gelegd en met een paar snelle verfstreken in de openingen is de taak volbracht. Overigens was deze methode zo verfijnd, dat ook voor het kleuren van lijnen op kaarten met sjablonen gewerkt kon worden.

Nieuw was dat tegen het einde van de negentiende eeuw deze sjabloonmethode werd gemechaniseerd. Er werd een merkwaardig apparaat bedacht, waarbij de verf via rollen en borstels automatisch op de sjablonen terecht kwam. De arbeidsbesparing zat ook daarin dat er een groot aantal prenten tegelijk gekleurd werd. Gelukkig is een dergelijk apparaat bewaard gebleven in de beroemde prentenfabriek in Epinal, Frankrijk. Deze kleurmachine beschikt over negen compartimenten, die elk een sjabloon bevatten. Op de prenten kunnen achtereenvolgens negen verschillende kleuren aangebracht worden door kwasten die automatisch heen en weer gaan. Deze machine, die nog steeds in werking is te be-

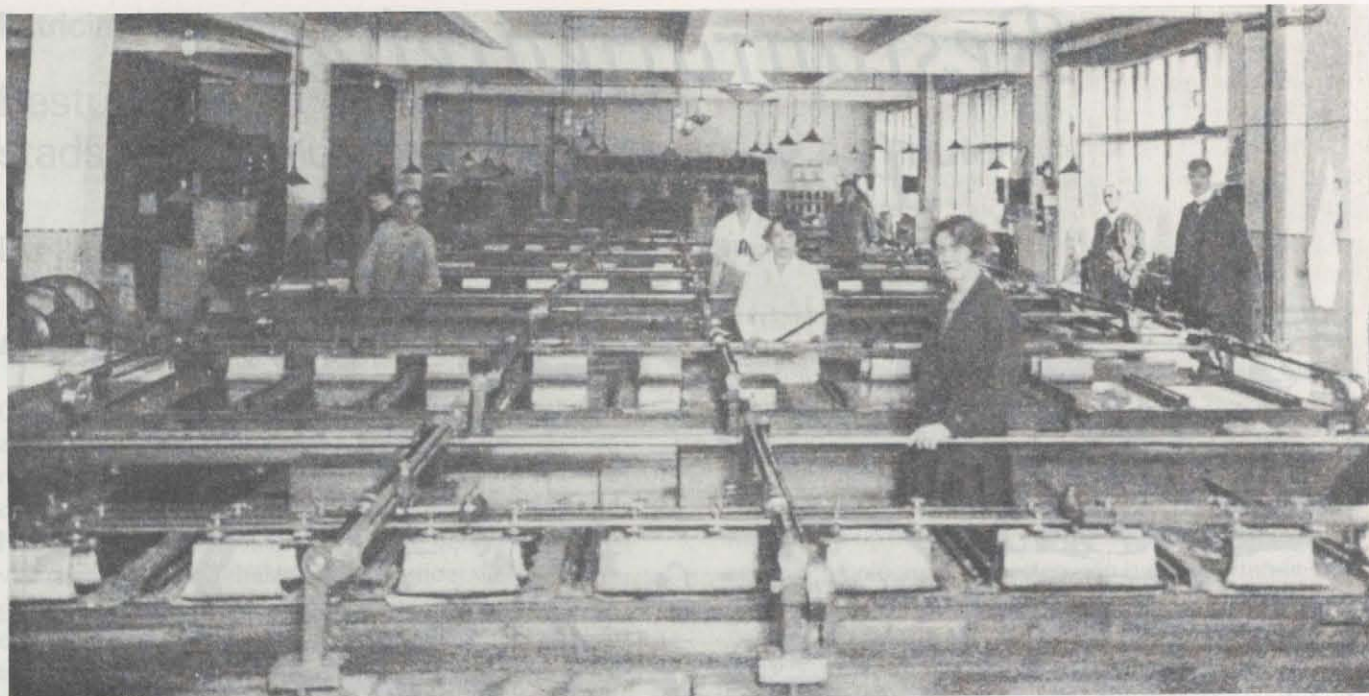
wonderen, kan per uur maar liefst 350 prenten kleuren! Helaas is over het aantal kleurders dat in Nederland over een dergelijke machine beschikte nauwelijks iets bekend. De enige van wie zeker is dat hij met een sjabloonmachine werkte is W.J. Koenen te Haarlem.

W.J. Koenen en zijn machine

Koenen was zijn zaak in Leiden begonnen, waar hij op 1 maart 1866 middels een circulaire zijn 'Nieuwe goedkoope Plaat Kleur-Inrigting' bekendheid gaf. Uit een aanbieding van 1867 blijkt dat hij met sjablonen werkte, maar van een machine is nog geen sprake. In 1870 verhuist hij naar Haarlem en vestigt zijn 'Snel Kleur-Inrichting' op het Groot Heiligland. Zijn voornaamste reclame bestaat dan nog uit zijn 'bijna ongelooflijk lage prijzen', maar twee jaar later is het al zo dat hij 'door aanwending der nieuwste methoden' in heel korte tijd grote oplagen kan kleuren. Automatisering? Pas in 1877 weten we dat zeker als sprake is van 'de nieuwste machine', terwijl bovendien 'voor het ordinaire werk eene nieuwe vinding bestaat, om twee kleuren tegelijk te bewerken zonder dezelve over elkander te kleuren.' Als andere kleurders zo'n nieuw wonderapparaat hadden zouden ze er toch zeker mee geadverteerd hebben.

Verval

Na het midden van de jaren zeventig neemt het aantal vermeldingen van kleurders in het Adresboek snel af. De chromolithografie maakte fraaie goedkope kleurendruk mogelijk. Toch lieten de uitgevers de kleurders niet meteen en masse in de steek. Want een belangrijk voordeel van het handkleuren was dat men het werk in partijen kon laten uitvoeren, waardoor de kosten gespreid werden. Gekleurde exemplaren werden naar behoefte gemaakt. Chromolithografie echter was alleen betaalbaar als de oplaag groot was en dat betekende wel dat de kost voor de baat uitging. De ommekeer in de uitgeverseconomie komt het duidelijkst tot uitdrukking in het feit dat (steen)drukkerijen die er een kleuratelier op na houden dat zo tegen 1880 opheffen. Kleine zelfstandigen tobden nog zo'n vijftien jaar voort. In Amsterdam houdt C. Langkemper het zelfs tot 1908 vol. Volgens het Adresboek is hij de laatste. Het was dan ook boeiend om in de verzamelingen van de Bibliotheek van de Vereniging een circulaire te vinden van de Drukkers- en Uitgevers Mij v/h J.M. Schalekamp te Amsterdam en Buiksloot. Uit dit ongedateerde stuk van rond 1910 vernemen we het besluit om ten gevolge der talrijke bestellingen de inrichting voor het ARTISTIEK HANDKLEUREN belangrijk uit te breiden. Het gaat dan niet meer om het kleuren van boekillustraties, maar om platen, kaarten en gravures. Er schijnt een behoorlijke concurrentie te zijn, reden om te wijzen op de lage prijzen en het vakmanschap. 'Wij merken op dat wij alleen zeer artistiek uitgevoerd kleurwerk leveren en in tegenstelling met verschillende inrichtingen er zorgvuldig voor waken, dat geen ongeoeffenden dit kleurwerk in handen wordt

5. Kleurmachine, Duitsland ca. 1930

gegeven.' De kleurinrichting zoals hierboven beschreven behoort nu tot het verleden. Maar de zorgen van uitgever en drukker over perfecte kleuren zijn er niet minder op geworden.

Plaat- en kaartkleurders in Nederland, 1856-1900. Een inventarisatie aan de hand van het Adresboek voor den Boekhandel

Bouillon, C.J. (Amsterdam 1867-1894)
 Breuk & Smits, De (Leiden 1873-1879)
 Geestman, G.J. (Amsterdam 1856-1888)
 Hooiberg, T. & Zoon (Leiden 1865-1866)
 Koenen, W.J. (Leiden 1867-1870; Haarlem 1871-1878)
 Kreeft, W.H. (Amsterdam 1856-1865)
 Langkemper, C. (Amsterdam 1889-1908)
 Matveld, H.J.T. (Leiden 1856)
 Mol(l), J. (Amsterdam 1859-1888)
 Noothoven van Goor, D. (Leiden 1863-1867, 1871-1879)
 Sleijser, J.J. (Leiden 1857-1890)
 Trap, P.W.N. (Leiden 1857-1874)
 Vos, M.C. (Amsterdam 1864-1866)
 Vos, (P.W.E. (Amsterdam 1867-1887)
 Vos-Schiotling, A.G. de (Amsterdam 1856)
 Weijer, P.W. van de (Utrecht 1857-1860)
 Weijgand & Beuster ('s-Gravenhage 1859-1860)
 Wijk, H.A. van (Amsterdam 1856-1859)
 Wijsman, H.C. (Leiden 1879)

NOOT

Dit artikel is een vermeerderde bewerking van: De laatste kleurders: Plaat- en kaartkleurders in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, een verkenning. - In: *Bulletin* (Stichting Drukkerij in de Marge) 19 (Lente 1991), blz. 12-17. De gebruikte bronnen, o.a. de correspondentie van boekhandelaars, berusten in de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam.

LITERATUUR

Adeline, J., *Les arts de reproduction vulgarisés*. - Paris, 1894, blz. 357-359.
 Bliss, D.P., The stencil process in France and England. - In: *Penrose's annual* 32 (1930), blz. 56-58.
 Dibdin, Th.F., *A bibliographical antiquarian and picturesque tour in France and Germany I*. 2nd ed. - London, 1829, blz. 194-195.
 Gnirrep, W.K., Dirk Janszoon van Santen en een liefhebber der Joodse oudheden. - In: *Jaarverslagen Kon. Oudheidk. Genootschap* 1981-85, blz. 50-64.
 Goedings, Truusje, Kaartkleurders en de technische aspecten van het kleuren in de zestiende en zeventiende eeuw. - In: *Kunst in kaart; decoratieve aspecten van de cartografie*. - Utrecht, 1989, blz. 95-129.
 Imagerie d'Epinal: Maison Pellerin. - Epinal, 1984.
 Landwehr, J., *Studies in Dutch books with coloured plates published 1662-1875*. - The Hague, 1976, blz. 43 e.v.
Lexikon des gesamten Buchwesens II. - Leipzig, 1936, blz. 52-53 (Handkolorierung).
Lexikon des gesamten Buchwesens III. - Leipzig, 1937, blz. 202-203 (Schablonen).
 M. De Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. - Antwerpen, 1962, blz. 17-18.
 J. Saudé, *Traité d'enluminure d'art au pochoir*. - Paris, 1925.

SUMMARY

The last colourists: Colouring establishments in the Netherlands in the second half of the 19th century

Taking first stock of Dutch colouring establishments, 1856-1900. Most of these workshops for colouring illustrations and maps were active in Amsterdam. Also of great importance was the workshop of J.J. Sleijser at Leiden. The usual procedure in colouring and the resulting problems (there were too few colouring establishments to meet with the growing demands of the ever expanding booktrade) are explained with the help of the correspondence between the publisher Hugo Suringar and several of the artists who coloured the maps of the famous *Gemeente-Atlas* by J. Kuyper.

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:

Prenten en Grafiek

Atlassen

Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9

6961 KM

Eertbeek

Tel. 08338 - 54466

Bestudering en analyse van oude stadsplattegronden met behulp van de computer

De kaart van Heusden uit het stedenboek van Joan Blaeu 1649

Inleiding

Oude stadsplattegronden en kaarten worden veelvuldig als illustratiemateriaal gebruikt bij (kunst)historisch onderzoek. De stadsmorfologische ontwikkeling kan aan de hand van deze stadsplattegronden worden verklaard. Hierbij is de betrouwbaarheid van de gebruikte kaarten van groot belang. Behalve dat eerst moet worden nagegaan wat voor soort kaart het betreft (militair, kaartboek, ontwerp, kadastrale kaart, etc.), voor welk doel de kaart is gemaakt, wie de graveur is, welke tekenconventies er gehanteerd zijn en uit welke tijd de kaart is, moet de weergegeven visuele informatie worden getoetst.¹ Op dezelfde wijze als geschreven bronnen kritisch moeten

worden gelezen en geïnterpreteerd, moeten ook visuele bronnen uitvoerig worden onderzocht op hun betrouwbaarheid.

Nieuwe grafische computertoepassingen kunnen ons helpen om op een relatief eenvoudige manier morfologische en typologische aspecten van oude kaarten te verifiëren.² De computer kan dan gebruikt worden om diverse lagen van informatie te scheiden en te onderzoeken. Niet elk soort (kaart)onderzoek is echter geschikt om met behulp van computertechnieken te worden uitgevoerd. Gebieden, waar computer-gestuurde kaartanalyse bijvoorbeeld een positieve inbreng kan hebben, zijn

1. Stadsplattegrond van Heusden, uit Joan Blaeu, Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, 1649 (Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

o.a.: morfologisch onderzoek naar de betrouwbaarheid van de lay-out van plattegronden; onderzoek naar perspectiefvormen en andere projectie methoden; onderzoek naar tekenconventies en het ordenen en classificeren van visuele kaartgegevens. Wanneer er onzekerheid bestaat over bepaalde uitkomsten kunnen tamelijk eenvoudig alternatieve oplossingen worden getest. In het hieronderstaande zijn enkele van de genoemde nieuwe technieken getoetst aan de hand van de plattegrond van het stadje Heusden (N.B.) uit het stedenboek van Joan Blaeu uit 1649.

De kaart van Heusden van Joan Blaeu 1649

De kaart van Heusden van Joan Blaeu is afkomstig uit het beroemde stedenboek *Toonneel der steden van de Vereenigde Nederlanden* en is voor het eerst uitgegeven in 1649 (afb. 1). Deze commerciële kaart toont de in 1613 vergrote en met bastions gefortificeerde stad Heusden met een gedetailleerd stratenplan waarin de huizen in scheve parallelprojectie zijn getekend. De kaart verschaft niet alleen gedetailleerde informatie betreffende de ruimtelijke vorm en gevels van woonhuizen en publieke gebouwen maar ook over de vestingwerken, poorten en wegen. De stadsplattegronden uit het *Toonneel der Steden* zijn veelvuldig onderzocht.³ Deze serie stadsplattegronden vormt geen consistent geheel. Blaeu had stadsbesturen verzocht om recente, nieuw opgema-

ten plattegronden maar ontving deze lang niet altijd. Stadsplattegronden werden daarom soms gekopieerd van oudere kaarten van onder andere van Floris Balthasarsz. van Berckenrode en Marcus Zuerii Boxhorn. Wat betreft vestingsteden schijnt Blaeu beschikking te hebben gehad over vestingplattegronden.

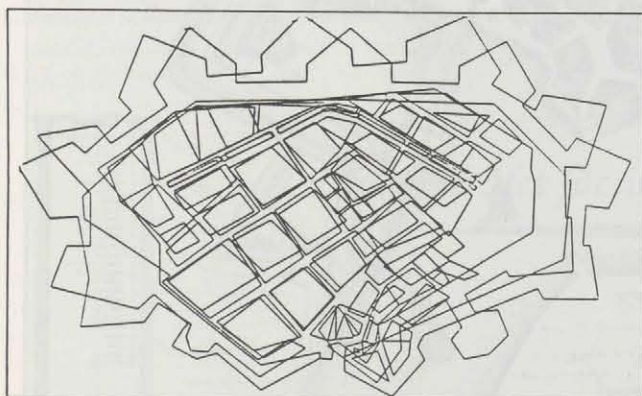
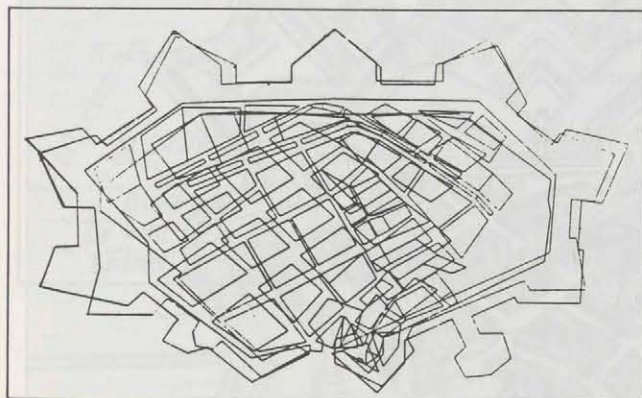
Het is niet precies duidelijk welke voorbeelden er voor de kaart van Heusden zijn gebruikt. Er is geen kaart gevonden welke als voorbeeld zou kunnen hebben gediend. Het is echter mogelijk dat de stad Heusden Blaeu van een nieuw opgemeten plattegrond heeft voorzien. Een andere mogelijkheid is dat vestingtekeningen zijn gebruikt.

Een typisch gebruik bij 17de- en 18de-eeuwse plattegronden is het weergeven van de huizen in scheve parallelprojectie en het verbreden van de straten in de zichtrichting opdat de gevels beter uitkomen. Verder worden zonder uitzondering belangrijke gebouwen zoals het kasteel, het stadhuis, de kerk, torens, etc. overdreven groot getekend. Met deze tekenconventies in gedachten leek verder onderzoek naar de betrouwbaarheid en de toegepaste abstractieniveaus van de kaart van Heusden op zijn plaats.

Twee-dimensionale computer-analyses

Eerst werd er gekeken in hoeverre de plattegrond en de vestingwerken betrouwbaar weergegeven waren. De meest voor de hand liggende manier om de stedelijke vorm op oude kaarten te bestuderen is de oude kaart te vergelijken met de oudste goed ingemeten kaart. Dat was voor Heusden het kadastrale minuutplan uit 1832. Bij het vergelijken van de kaarten op de traditionele manier door ze naast elkaar te leggen leek Blaeu's plattegrond en stratenplan aardig overeen te komen met het minuutplan. Een nauwkeuriger analyse kan gedaan worden door de kaarten op dezelfde schaal te brengen en ze vervolgens op transparanten over elkaar heen te projecteren. Dit kan bijvoorbeeld met de hand of met behulp van een traploze kopieermachine worden gerealiseerd. Met behulp van de computer kan dit echter op een veel simpeler manier worden uitgevoerd.

Via computer-tekenprogramma's (Computer-Aided-Design (CAD) - programma's)⁴ werden de contouren van de vestingwerken en het stratenplan van zowel de kaart van Blaeu als van het kadastrale minuutplan (1832) in digitale lijnen (vectoren) omgezet. Vervolgens werden de kaarten, met een punt van de bolwerken als een gemeenschappelijke coördinaat, over elkaar heen geprojecteerd. De kaart van Blaeu kon vervolgens zo worden gemanipuleerd door middel van rotatie, translatie en verschaling totdat de kaarten het beste overeenkwamen. Als gevolg van het verbreden van de straten waren Blaeu's huizenblokken iets verkleind weergegeven. Bij een projectie van beide kaarten zouden dus in principe Blaeu's huizenblokken binnen de omtrek van die van het kadastrale minuutplan moeten vallen. Het

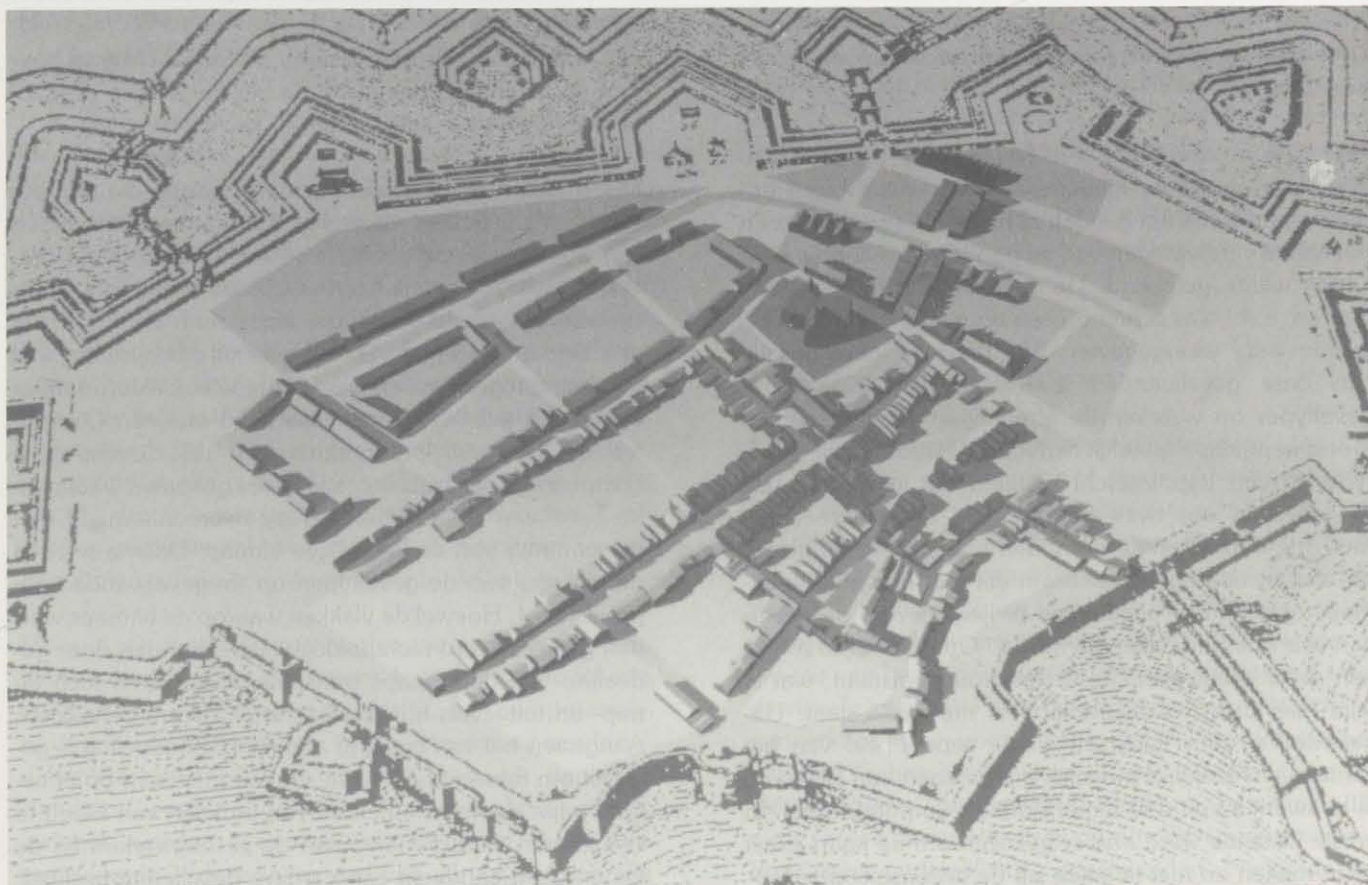
2. Computer projecties Blaeu (1649) en kadastraal minuutplan (1832). De eerste met gelijke coördinaat vestingwerken, de tweede projectie heeft het stadskanaal, de Demer, als uitgangspunt.

resultaat van deze projectie was, dat de vestingwerken redelijk nauwkeurig bleken te zijn weergegeven, afgezien van enkele kleine afwijkingen waarschijnlijk veroorzaakt door de perspectiefvorm. De complete structuur van het stratenplan bleek daarentegen ongeveer tien graden te zijn gedraaid. De reden hiervoor bleek het afbuigingspunt van het stadskanaal, de Demer, te zijn. Het afbuigingspunt bevindt zich op het minuutplan namelijk aan de rechterzijde van het bolwerk terwijl het in de kaart van Blaeu aan de linkerzijde is getekend.

Met het afbuigingspunt van het kanaal als nieuw gemeenschappelijk punt pasten de twee plattegronden veel beter. Nu echter, als gevolg van de nieuwe manipulatie, kwamen de vestingwerken niet meer overeen. Uit deze eenvoudige test bleek dat er tegenstrijdigheden waren tussen de fortificaties welke redelijk betrouwbaar waren, en het stratenplan. De verklaring voor de redelijk betrouwbare plattegrond van de fortificaties kan zijn dat Blaeu inderdaad vestingplattegronden - zonder stratenplan - heeft gebruikt. Daarna is waarschijnlijk het stratenplan op een foutieve wijze binnen de vestingwerken getekend. Afwijkingen als deze zijn voor het oog moeilijk zichtbaar. Met behulp van dit soort twee-dimensionale computer overlays kunnen snel alternatieven worden getest waardoor er in het algemeen sneller dan op de traditionele wijze resultaten worden verkregen. De op deze manier verkregen resultaten moeten echter steeds met enige omzichtigheid worden behandeld. Vaak is aanvullend onderzoek nodig voor verdere bewijsvoering (afb. 2).

Combinatie gescande kaart en drie-dimensionaal model

De techniek van het scannen (het omzetten van beeldinformatie in digitale informatie) verschaftte de mogelijkheid om de kaart van Blaeu op een nieuwe manier te bestuderen. Er werd besloten een deel van de kaart (de vestingwerken) in te scannen en deze bitmap (= twee-dimensionaal beeld in puntjes) te combineren met een drie-dimensionaal massamodel van de hedendaagse stad (ca. 1970). Op basis van gedetailleerde gegevens over de afmetingen van de huizen werd een drie-dimensionaal massamodel gebouwd met de tekensoftware. Er was reeds geconstateerd dat de vestingwerken relatief nauwkeurig waren weergegeven. Verder waren er sinds de 17de eeuw slechts geringe veranderingen opgetreden in de stadsstructuur en vestingwerken. Een drie-dimensionaal model van de moderne stad zou in principe goed moeten passen binnen de gescande 17de-eeuwse fortificaties. De combinatie maakte duidelijk dat de oude poorten inderdaad goed aansluiten op het moderne stratenplan. Dit resultaat kan als een extra bevestiging van de betrouwbaarheid van Blaeu's vestingwerken worden gezien. Deze techniek, het combineren van twee-dimensionale (gescande) beelden met drie-dimensionale modellen, blijkt verder bijzonder bruikbaar voor nauwkeurigheds-analyses of voor het testen van in de loop der tijd opgetreden veranderingen van de stad (afb. 3).

3. Combinatie gescande vestingwerken Blaeu met 3-D model huidige stad Heusden.

TYPOLOGY OF HOUSES ACCORDING TO THE MAP BY BLAEU OF 1649.								1990 P. ALKHOVEN.
30 25 4	30 25 7	35 25 10	35 25 13	35 25 40	40 25 65	35 25 16	35 25 19	35 25 22
35 35 5	35 35 8	35 35 11	35 35 14	40 45 70	40 25 64	40 35 17	40 35 20	40 35 23
50 45 6	50 45 9	50 45 12	50 45 15	50 50 74	40 45 69	50 45 18	50 45 21	50 45 24
30 25 25	35 25 28	35 35 26	40 35 68	35 45 71	40 75 39	40 45 27	35 75 67	50 50 82
35 25 34	40 35 32	35 35 38	40 45 33	35 45 47	40 60 51	35 45 41	40 60 44	35 60 49
40 25 31	40 35 29	45 45 30	45 35 35	45 45 36	40 45 56	40 60 58	40 45 55	40 60 57

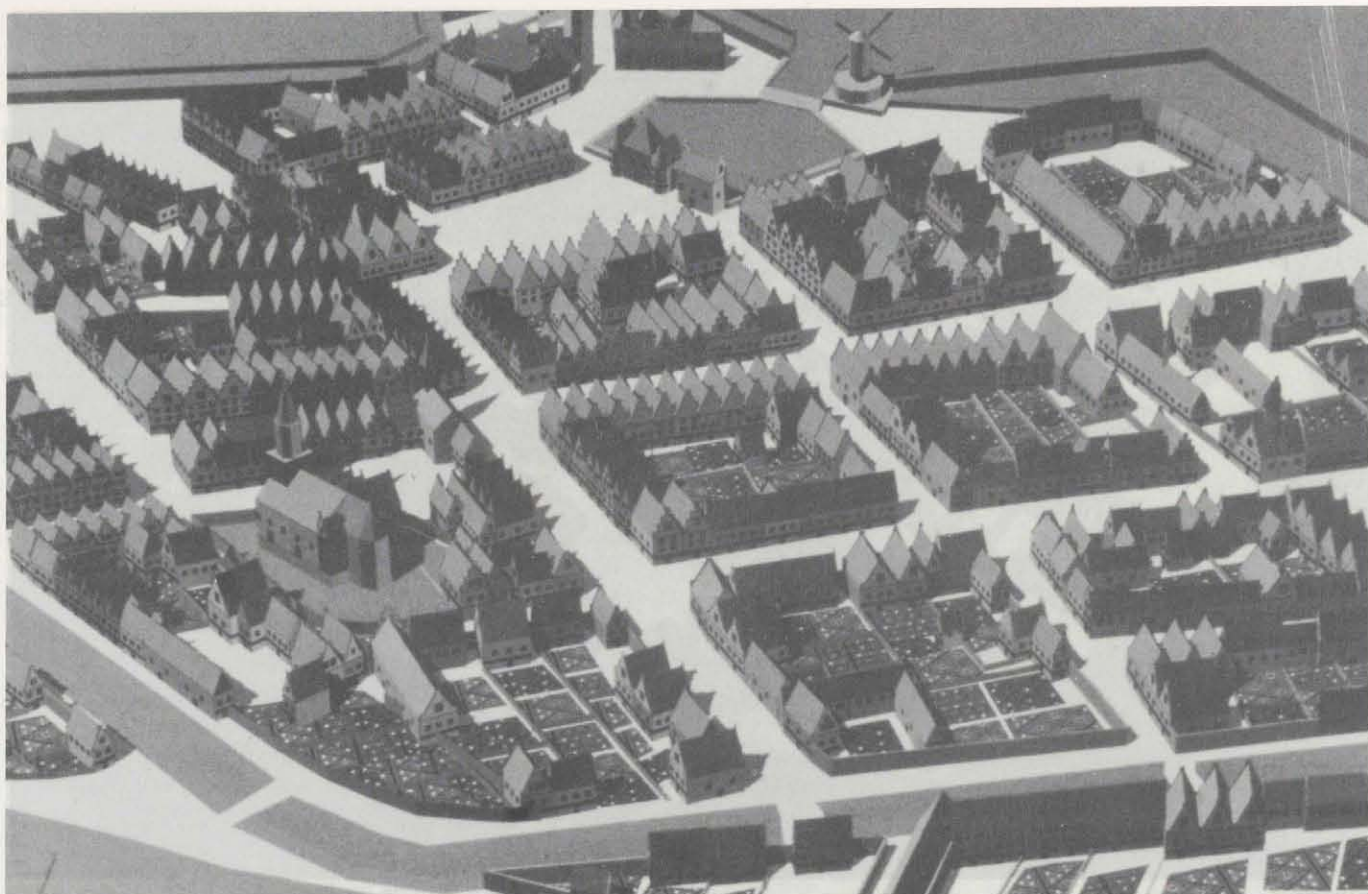
4. Typologie van gevels volgens de kaart van Blaeu.

Drie-dimensionaal computermodel van de kaart van Blaeu

Nadat de huizen en de gevelwanden op de kaart van Blaeu aan een meer gedetailleerde analyse waren onderworpen bleek dat het aantal huizen, de proporties en het aantal verdiepingen van de panden opvallend nauwkeurig waren getekend. De geveldetailering (vensters, deuren, e.d.) was echter op een abstracte, gestandaardiseerde wijze weergegeven. Een precieze inventarisatie van deze gevelwanden leverde circa vijftien basisgeveltypes op waarvan de afmetingen varieerden. Het moest in principe tamelijk eenvoudig zijn om deze geveltypes in een (typologisch) systeem om te werken. De mogelijkheid om twee-dimensionale computerbeelden met drie-dimensionale computermodellen te combineren bracht ons op het idee om elk van de types in bitmaps (gescand of gepaint) te projecteren op de gevels van een drie-dimensionaal model. Op deze wijze zou er een soort 'scenografische architectuur' ontstaan, wat in feite heel dicht bij de traditionele maquette staat. Uitgaande van deze techniek en de beperktheid van het aantal types leek het mogelijk om de kaart van Blaeu na te bouwen in een drie-dimensionaal computermodel. In eerste instantie werd ervoor gekozen om de kaart exact na te maken en niet te letten op de geconstateerde fouten in de kaart. Door het vervaardigen van deze reconstructie zou men in staat gesteld worden om zich op

een actieve manier met grafisch materiaal bezig te houden en tevens heel nauwkeurig het toegepaste abstractieniveau en de tekenconventies te analyseren.

Met behulp van de afmetingen van huizen die nog bestaan en de huizen waarover documentatie te vinden was kon er voor de gehele stad een maat-systeem ontwikkeld worden dat de kaart van Blaeu benaderde. Hierop werden ook de geveltypes afgestemd. Eerst werd er een bitmap getekend van elk type uit het systeem met een paintprogramma en werd elk type een kleurnummer toegekend (afb. 4). Vervolgens werd met een Computer-Aided-Design programma het drie-dimensionale computermodel exact volgens Blaeu gebouwd waarin elke gevel een kleurnummer kreeg overeenkomend met het nummer van de benodigde bitmap. Daarna werden de bitmaps van de geveltypen op de gevelwanden geprojecteerd. Hoewel de vlakken waarop de bitmaps werden geprojecteerd rechthoekig waren, konden door gedeelten van de bitmaps transparant te maken toch de trap- en tuitgevels hun karakteristieke vorm behouden. Aangezien het van begin af aan niet de bedoeling is geweest om fotorealisme na te streven maar om op effectieve wijze de kernelementen van de kaart van Blaeu te visualiseren werd behalve aan de vestingwerken en de tuinen geen aandacht aan verdere detailering besteed. De gebruikte kleuren zijn dan ook eerder functioneel of symbolisch dan realistisch. Wanneer dit abstractieproces

5. Computervisualisatie van de kaart van Blaeu. De 'kaart' gezien vanaf de andere kant.

betrokken wordt op de kaart van Blaeu (zie afb. 1) dan blijkt dat Blaeu in feite ook een functioneel abstractieniveau toepast (afb. 5).

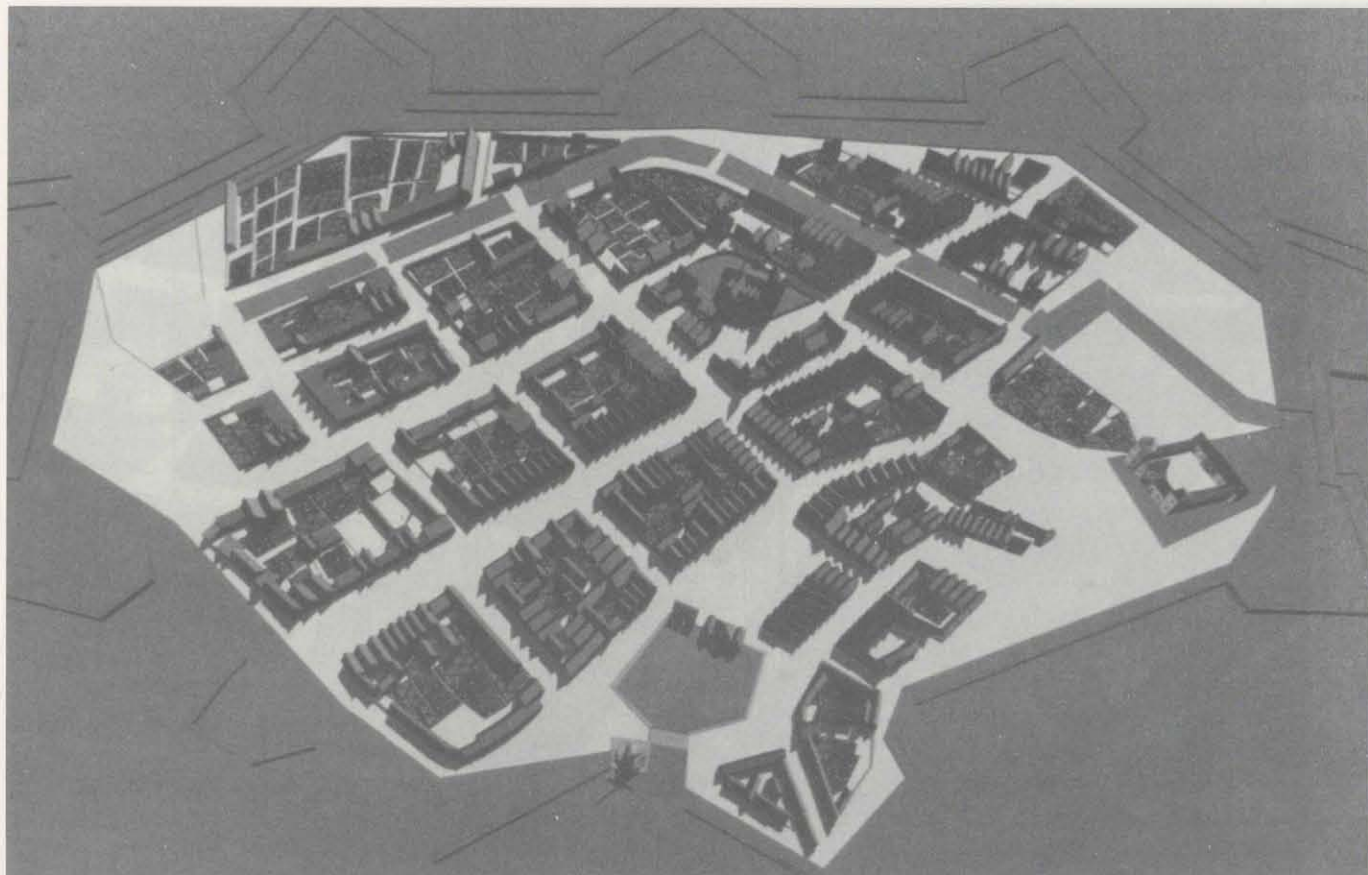
Het benaderen van Blaeu's scheve parallelprojectie bleek moeilijk. In eerste instantie werd een gewoon perspectief uitgeprobeerd (afb. 6). Een isometrische projectie bleek uiteindelijk het soort projectie dat Blaeu's scheve parallelprojectie het beste benaderde. Het gehele model geelk zo beter maar nu bleken de plattegrond en de vestingwerken in de noord-zuid richting ongeveer 20% te zijn gekrompen. Dit lag in de lijn der verwachting gezien het feit dat een maatgetrouwe plattegrond met daarin de huizen in projectie een van die typische tekenconventies is bij 17de- en 18de-eeuwse plattegronden. De computer kan maar een soort projectie tegelijk laten zien en dus is het mathematisch onmogelijk deze twee soorten projectie (nl. plattegrond en isometrie) in een drie-dimensionaal computermodel te verenigen.

Hoewel de projectie dus niet precies nagebootst kon worden had het drie-dimensionale computermodel een vergelijkbaar effect als een maquette. Een computermodel is echter veel flexibeler. Wanneer eenmaal een (drie-dimensionaal) model is gemaakt, kan elk denkbaar standpunt worden ingenomen. Er kan door de straten 'gelopen' worden, als in een animatie of film. De gecomputeriseerde 17de-eeuwse stad kan vervolgens van alle kanten worden bekeken en er kan bijna ongelimiteerd worden ingezoomd op details. Inzoomen presenteerde

alleen het probleem dat het abstractieniveau van de gevelwanden al gauw te grof was. Hoe dichter men een object benadert, hoe meer informatie zichtbaar moet worden om onze waarneming een realiteitsgehalte toe te kennen. Blaeu's abstracte gevels zijn prima bruikbaar om van een afstand te worden gezien maar wanneer men door de straten loopt is het effect grotesk. Toch is Blaeu's niveau van abstractie bijzonder effectief: de variatie is juist groot genoeg om meer detaillering te suggereren dan er eigenlijk is.

Evaluaties van alternatieven

17de-eeuwse gravures en afbeeldingen getuigden van het feit dat de gevelwanden in werkelijkheid veel meer detail en variëteit vertoonden dan is te zien op de kaart van Blaeu. Er werd besloten aldus een deel van het computermodel bij te stellen. Hiervoor werd het gebied rond de haven gekozen. Eerst werd van dit gebied het getordeerde stratenplan met huizen verschaald volgens de lay-out van het kadastrale minuutplan. Vervolgens werd de visuele informatie over de gevels die er nog steeds zijn verwerkt en ook - voor zover mogelijk - van verdwenen panden. Gebaseerd op deze visuele informatie werden nieuwe, beter gedetailleerde bitmaps getekend. De oude, grove bitmaps werden op simpele wijze vervangen door meer gedetailleerde gevelwanden. Nadat de bitmaps en het model opnieuw waren gecombineerd konden de gevels van dichtbij worden getoond en kon er

6. Perspectief van het computermodel.

over worden gediscussieerd of de stad er echt zo zou hebben uitgezien of niet. Door weer andere bitmaps te tekenen konden alternatieve oplossingen snel worden getest.⁵ Deze 'vervangings'-methode kan tevens van groot belang zijn bij evaluaties in planning, restauratie/reconstructie, nieuwbouw in oude stadscentra, enz. (afb. 7).

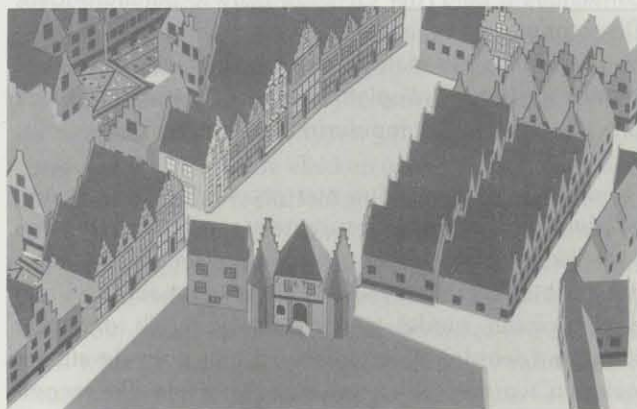
Conclusies

Met het gebruik van relatief simpele twee- en driedimensionale grafische computertechnieken is een mogelijkheid binnen het bereik van (kunst)historici komen te liggen om oude stadsplattegronden op een eenvoudige wijze te onderzoeken op o.a. hun betrouwbaarheid. Hierbij is een zorgvuldige interpretatie en behandeling van de originele kaartgegevens in combinatie met gegevens uit andere bronnen een vereiste. Deze methode van onderzoek heeft ten eerste het voordeel dat men meer actief betrokken is bij het te onderzoeken materiaal, waardoor het onderzoek nauwkeuriger kan worden uitgevoerd mede omdat alternatieve oplossingen snel getest en geëvalueerd kunnen worden. Ten tweede worden op deze manier sneller mogelijke resultaten behaald. Hoewel elke computerprojectie in feite weer een nieuwe kaart oplevert welke ook weer eigen conventies heeft, geven deze nieuwe kaarten directe visuele ondersteuning bij het onderzoek. Onderzoeksresultaten zijn op deze manier stapsgewijs te volgen en te controleren. Het hierboven beschreven onderzoek is nog niet vol-

tooid. In dit artikel is getracht om met een aantal voorbeelden het nut van het gebruik van computer visualisatietechnieken bij de bestudering van oude kaarten onder aandacht te brengen. Verder onderzoek en systematisering van de methoden is echter noodzakelijk.

NOTEN

* Het in dit artikel behandelde onderwerp is onderdeel van een onderzoek naar de verandering van het stadsbeeld van Heusden met behulp van computertechnieken (P. Alkhoven, vakgroep Kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, 030-871361). De gedetailleerde verslaglegging zal in 1993 in de vorm van een dissertatie worden ge-

7. Een gedeelte van Blaeu's abstracte gevels is vervangen door meer gedetailleerde façades.

publiceerd. Voor een beschrijving zie: P. Alkhoven, *The Reconstruction of the Past: Application of New Techniques for Visualization and Research in Architectural History*, CAAD-Futures '91, G. Schmitt (ed.), Zürich 1992.

1. Over het gebruik van oude kaarten zie o.a.: C. Koeman, Oude kaarten als bron voor de geschiedwetenschap. - In: *Caert-Thresoor* 3(1984), blz. 18-24; E. van Mingroot, De oude kaart als historische bron. - In: D. de Vries (red.), *Kaarten met geschiedenis 1550-1800*. - Utrecht, 1989, blz. 16-30.
2. Voor een methode om de nauwkeurigheid van kaarten te onderzoeken met behulp van computertechnieken, zie P. Mekenkamp & O. Koop, Nauwkeurigheds-analyse van oude kaarten met behulp van de computer. - In: *Caert-Thresoor* 5(1986), blz. 45-52.
3. Zie o.a.: B. van 't Hoff [et al.], *Joan Blaeu Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen (Holland en West-Vriesland/Utrecht)*. - Amsterdam: Brussel, 1966; B. van 't Hoff, Bijdrage tot de datering van oudere Nederlandse stadsplattegronden. - In: *Nederlands Archievenblad* 49(1941/43), blz. 29-68, 97-150; id., Blaeu's stedenatlas van de Verenigde Nederlanden. - In: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1947/8, blz. 406-410; C. Koeman, *Atlantes Neerlandici: I*. - Amsterdam, 1967.
4. Uitgangspunt bij dit onderzoek was om op PC-niveau en met behulp van commerciële software - niet speciaal kunsthistorisch - het onderzoek uit te voeren. De meeste testen kunnen met eenvoudige hard- en software worden uitgevoerd. In dit project gebruikte Hardware: 33 Mhz. 386/387, 10 Mb., 1024x768 in 256 kleuren. Software: Axis, RenderStar2, Autodesk Animator. De resolutie van de foto's is 4096x2732 (in kleur) en deze werden vervaardigd met behulp van een diarecorder. Met dank aan de Research and Development Department van Modern Medium BV, Amsterdam.
5. In plaats van bitmaps te tekenen kunnen de gevels ook opgemeten worden door middel van fotogrammetrie waarna deze beelden op het model worden geprojecteerd.

SUMMARY

Computer-aided analysis of old maps. A case study: Blaeu's map of Heusden (1649)

When using old maps in historical studies, these maps have to be studied carefully before any reliable information can be derived from them. New computer-visualization techniques enable the historian to study for example the reliability of old maps actively while he will arrive at possible results more quickly than when using traditional methods of analysis. The results obtained should be enhanced by further research (literature, archives). We have tested some of the new techniques on the map of Heusden by Joan Blaeu 1649. From a two-dimensional computer projection, representing the digitized lay-out of Blaeu's map and a cadastral map (1832) with accurate dimensions, it appeared that the fortifications were represented accurately while the street pattern in the old map had been drawn wrongly (fig. 2). A new option to combine two-dimensional images with three-dimensional models was first used to show that streets of a modern town model still connect to the gates in the old map which was scanned (fig. 3). The same technique enabled us to 'rebuild' the old map in a three-dimensional computer model (fig. 4-6). In this way we hoped to detect the underlying drawing conventions as applied in Blaeu's map. With respect to its perspective, it appeared that Blaeu had used two kinds of projections. The fortifications were represented in orthogonal projection (plan) while the houses were drawn in oblique projection. Due to mathematical reasons, the computer could not represent both projections simultaneously. In reality, the houses must have shown a much greater variety and detail than Blaeu wanted us to believe. After some further research, enough material about the appearance of the houses

became available to replace Blaeu's façades by more detailed ones (fig. 7). In this way several alternative solutions could easily be tested and evaluated. The computerized maps allow us to follow the progress of a project step by step while they are also useful as 'direct visual feedback' of the research project. In this article we have only tried to sketch a framework. Further research and systematic development of analysis is necessary.

THE MAP COLLECTOR

The World's leading journal for lovers of early maps

- ★ Original articles by leading researchers
 - ★ News of people and events in the map world
 - ★ Current catalogue and publication listings
 - ★ Book Reviews
 - ★ Letters from all parts of the globe
 - ★ Auction prices
 - ★ Classified Advertisements
- and much more . . .

Secure your copy now. Write to:

MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23

All other countries £26

Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott

Associate Editor: Helen M. Wallis

Varia Cartographica

Corpus der älteren Germania-Karten

Op 1 oktober 1992 is aan de universiteit van Trier een onderzoeksproject van start gegaan getiteld 'Corpus der älteren Germania-Karten' (CGK), dat gesubsidieerd wordt door de Fritz Thyssen Stiftung. De wetenschappelijke bewerking en coördinatie liggen in handen van dr. Peter H. Meurer. Het doel van dit project is de uitgave van een systematische, geannoteerde catalogus van kaarten van het Germania-type, gedrukt vóór ca. 1700. Het begrip 'Germania' wordt sedert enige jaren in de vakliteratuur gebruikt als een alternatieve gebiedsomschrijving, die in het kader van de geschiedenis van de kartografie juist is als 'Midden-Europa' en 'Duitsland'. De oudste kaarten van dit type tonen 'Germania' in de politiek neutrale visie van het vroeg-humanisme als het gebied van de Duitse cultuur en taal. Eerst vanaf ongeveer het midden van de 16de eeuw tonen de kaarten van Germania een wat kleiner gebied, dat ongeveer overeenkomt met de omvang - de jure - van het Heilige Roomse Rijk.

De samenstelling van een wetenschappelijke catalogus van de kaarten van Germania is sedert jaren een internationale wens. Hij is niet alleen opgezet als een documentatie over een belangrijk deelgebied van de Duitse kartografie. Tegelijkertijd moet hij ook een bijdrage geven tot de geschiedenis van de kartografie

van de buurlanden, zoals de Nederlanden, Zwitserland en Hongarije, waarvan reeds catalogi van oude kaarten bestaan. De plannen en het eerste verzamelen van materiaal voor dit project zijn omstreeks 1985 aangevangen als privé-onderzoek. Zodoende kan het project aanvangen met een werk-catalogus, gebaseerd op het doornemen van de relevante literatuur als ook op nauwkeurig onderzoek in verschillende collecties. Direct met het begin van het project wordt een omvangrijke, wereldomvattende enquête gehouden. Daarenboven zullen de belangrijkste Europese verzamelingen ter plaatse onderzocht worden.

Echter, de ervaring van alle kartobibliografen toont aan dat belangrijk materiaal vaak op onbekende of onverwachte plaatsen te vinden is en daardoor bij een systematisch onderzoek gemakkelijk over het hoofd gezien wordt. De medewerkers van het CGK-project zullen dan ook dankbaar zijn voor elke mededeling over ongebruikelijke kaarten van Germania, zoals los uitgegeven folio-kaarten, kaarten in zeldzame boeken, onbekende uitgave-varianten en manuscriptkaarten. Voor materiaal in privébezit is discretie vanzelfsprekend verzekerd.

Het adres is: Dr Peter H. Meurer, Universität Trier, FB IV - Projekt Germania-Karten, Postfach 3825, D-5500 Trier.

Willem Jansz. Blaeu, kaart van Germania, ca. 1606.
(Royal Geographical Society, Londen)

Dirck Rembrantsz. van Nierop

Onlangs verscheen een boek over het leven en werk van Dirck Rembrantsz. van Nierop (1610-1682). Deze eenvoudige schoenmaker, wonende in Nieuwe Niedorp, was een beroemd sterrenkundige, meester in de wiskunde en stond bekend als een uitmuntend navigatieonderwijzer voor schippers en stuurlieden. In 22 hoofdstukken worden alle facetten van zijn leven en werk behandeld, tevens wordt een overzicht van zijn correspondentie gegeven. De auteur is Jan Smit te Winkel, die het in eigen beheer heeft uitgegeven. Het boek is uitgevoerd in twee delen met ruim 120 bladzijden en is rijk geïllustreerd. Het is te bestellen bij de auteur door f 25,- + f 5,- verzendkosten over te maken op bankrekening 3709.51.778 t.n.v. J. Smit, te Winkel of tegen contante betaling af te halen bij de auteur (tel. 02244-1816, na 17.00 uur).

Kaarten op de Tweede Leidse Boekenavond

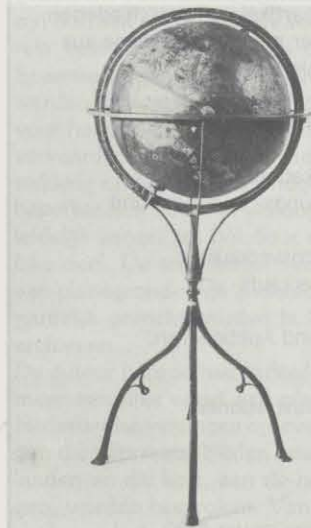
Op 11 oktober j.l. werd voor de tweede keer in Leiden een boekenavond georganiseerd waaraan naast boekhandels en antiquariaten ook musea en bibliotheken hun bijdragen leverden met kleine exposities en lezingen.

Het antiquariaat Burgersdijk en Niermans begon de dag in hun fraai gerestaureerde veilingzaal met een lezing door ondergetekende over 'Bodel Nijenhuis, een Leids uitgever en verzamelaar'.

Tijdens deze gelegenheid werd aan wethouder Walenkamp het eerste exemplaar van de kalender *Oude stadsplattegronden van Leiden 1993* aangeboden door de samensteller Carla van der Poel. Voor de zes in kleur gereproduceerde kaarten heeft zij gebruik gemaakt van originelen uit de Collectie Bodel Nijenhuis. Op deze plattegronden die het tijdvak 1576 tot 1911 beslaan, zijn zes thema's verbeeld, te weten het beleg van 1574, de historisch geografische ontwikkeling, de wijkindeling van de Waalse kerk, de schutterswijken, de sociaal-administratieve indeling in gebuurten en een vroege toeristische plattegrond uit 1911. De kalender is uitgegeven bij Paludanus Culturele Producties en is voor f 27.50 verkrijgbaar in de Leidse boekhandel.

De originelen waren 's middags te zien in de DOUSA-studiezaal van de Universiteitsbibliotheek waar ze deel uitmaakten van een tentoonstelling van 25 plattegronden van Leiden, die geheel onverwacht de belangstelling trok van 230 bezoekers.

D. de Vries.

De globe van Behaim, 1492

Tentoonstelling 'Focus Behaim-Globus' te Nürnberg

In het Germanisches Nationalmuseum te Nürnberg (Neurenberg) wordt van 1 december 1992 tot 28 februari 1993 een tentoonstelling gehouden getiteld *Focus Behaim-Globus*. Aanleiding tot deze tentoonstelling is dat Martin Behaim 500 jaar geleden zijn aardglobe liet vervaardigen om zijn Nürnbergse

stadgenoten te interesseren voor de Portugese ontdekkingen. Getoond worden vele globes die de verdere ontwikkeling ervan tonen, daarnaast ook navigatieinstrumenten, scheepsmoellen en de 'Kunst- und Wunderkammer' met voorwerpen uit de 'nieuw' ontdekte landen. Een omvangrijke, geïllustreerde catalogus is in het museum verkrijgbaar.

De tentoonstelling vindt plaats in het Germanisches Nationalmuseum, Kornmarkt 1, Nürnberg. Openingstijden dinsdag tot en met zondag 10-17 uur, donderdag 10-21 uur (gesloten op 24, 25 en 31 december, op 1 januari en op 23 februari).

Tentoonstelling 'Kaarten van Amerika' te Brussel

Reeds sinds 13 november is er in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel een kartografische tentoonstelling 'Kaarten van Amerika' te zien. Op de tentoonstelling zijn kaarten, atlanten en boeken te zien waarmee de evolutie van de geografische en kartografische kennis van het nieuwe werelddeel gevolgd kan worden. De tentoonstelling, waarbij een fraai uitgevoerde catalogus te koop is, is nog tot en met 30 december 1992 te zien. Vrije toegang van 9 tot 16.50 u. Gesloten op zondag en 24, 25 en 26 december.

Uit de schatkamer van Blaeu. Drie hemelglobes, resp. diameters 23 cm, 13½ cm en 34 cm. (Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaartmuseum' Amsterdam)

Lezingen over kaarten en kaartmakers in het Nederlands Scheepvaartmuseum

Bij de tentoonstelling *Uit de schatkamer van Blaeu* (geopend van 11 december 1992 t/m 18 april 1993) wordt op vier zondagmiddagen een lezing gegeven over verschillende aspecten van de rijke kartografische traditie van Nederland. Het programma is als volgt:

- 17 januari 1993:

Uit de schatkamer van Blaeu. Lezing over de kaartencollectie van het Scheepvaartmuseum door drs E. van Keulen, medewerker educatie van het Scheepvaartmuseum.

- 21 februari 1993:

Navigatie in de eeuw van Blaeu. Lezing door de heer W.F.J. Mörz Bruyns, conservator van het Scheepvaartmuseum.

- 21 maart 1993:

Kaarten en zeemansgidsen van Willem Jansz. Blaeu. Lezing door de heer D. Wildeman, bibliothecaris van het Scheepvaartmuseum.

- 18 april 1993:

Detailkaarten van Amsterdam van 1544 tot nu. Lezing door drs M. Hamelers, conservator kartografie van het Amsterdamse Gemeentearchief.

De lezingen beginnen om 13.30 uur en duren circa een uur. Op vertoon van een entreebewijs is de toegang tot de lezingen gratis. In het museumweekend van 17 en 18 april 1993 is de toegang tot het museum en de Oostindiëvaarder 'Amsterdam' gratis.

Studiedag 1993 van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie

Op zaterdag 3 april 1993 organiseert de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, onder supervisie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie weer een studiedag. Het is toeval dat er in het voorjaar van 1993 zowel in het Gemeentearchief, als in het Scheepvaartmuseum, beide te Amsterdam een kartografische expositie gehouden wordt. In de periode van de laatste week van februari tot en met de eerste week van april overlappen deze. (N.b. de expositie in het Scheepvaartmuseum opent al op 11 december 1992 haar deuren). Er werd voor gekozen de studiedag te houden in deze overlappende periode. Een bezoek aan beide tentoonstellingen kon dan ook in het programma opgenomen worden.

Het Scheepvaartmuseum koos als titel voor de expositie 'Uit de schatkamer van Blaeu. Amsterdamse kartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw'. In het Gemeentearchief is dit 'Waar woonden zij? Amsterdamse buurtkaarten 1550-1990'. Het programma van de studiedag ziet er, wijzigingen voorbehouden, als volgt uit:

09.30-10.00 uur Ontvangst met koffie/thee in het Gemeentearchief te Amsterdam.

10.00-10.10 uur Dagopening en huishoudelijke mededelingen

10.10-10.40 uur Lezing: Drs M.M.Th.L. Hameleers: *De grootschalige kartografie van Amsterdam, alsmede een toelichting op de tentoonstelling 'Waar woonden zij? Amsterdamse buurtkaarten 1550-1990'.*

10.40-11.10 uur Lezing: De Heer P. Ratsma: *De grootschalige kartografie van Rotterdam.*

11.10-11.25 uur Vragen/discussie.

11.25-11.40 uur Koffie/thee.

11.40-12.30 uur Bezichtiging tentoonstelling 'Waar woonden zij?'.

12.30-12.45 uur Korte wandeling naar afvaartsteiger rondvaartboot.

12.45-13.45 uur Tocht per boot naar Scheepvaartmuseum, inclusief lunch aan boord.

13.45-14.00 uur Aanleggen, ontschepping en korte wandeling naar zaal waar het middagprogramma gehouden zal worden.

14.00-14.30 uur Lezing: De Heer W.F.J. Mörzer Bruyns: *Navigatie in de eeuw van Blaeu.*

14.30-15.00 uur Lezing: Dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij: *Achtergronden van en een toelichting op de tentoonstelling 'Uit de schatkamer van Blaeu. Amsterdamse kartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw'.*

15.00-15.15 uur Vragen/discussie.

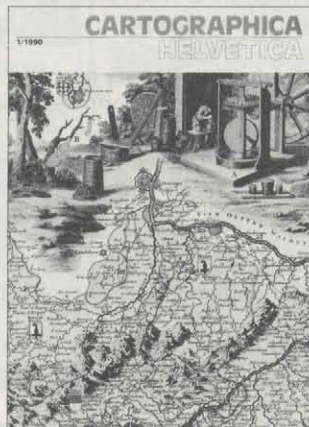
15.15-16.15 uur Bezoek tentoonstelling 'Uit de schatkamer van Blaeu'.

16.15-17.00 uur Borrel.

Het adres van het Gemeentearchief is Amsteldijk 67. Het middagprogramma in het Scheepvaartmuseum heeft plaats op het adres Kattenburgerplein 1, beide te Amsterdam. U vindt het Gemeentearchief op de westelijke oever van de Amstel ongeveer halverwege de kruising van de Singelgracht en Amstel en de Berlagebrug. Het ligt op ca. 10 minuten lopen van het zowel de metrohalte Wibautstraat als van het Amsterdam-Amstel station. Vanaf het station Amsterdam Centraal komt U er met tramlijn 4, halte van Woustraat, ter hoogte van de Tolstraat. U kunt zich opgeven door f 30,- over te maken op girorekening 1670043 t.n.v. drs M.M.Th.L. Hameleers te Maarssen. De capaciteit van de zaal staat niet toe dat meer dan 75 personen aan de dag deelnemen. Inschrijvingen zullen geaccepteerd worden in volgorde van aanmelding. Een bevestiging met een definitief programma ontvangt U in de tweede helft van maart 1993.

Die neue Fachzeitschrift für Kartengeschichte

Die Arbeitsgruppe für Kartengeschichte der Schweizerischen Gesellschaft für Kartographie gibt seit drei Jahren eine **periodisch erscheinende Fachzeitschrift** als Kommunikationsmittel für Kartensammler, Kartenforscher und Kartenhändler heraus. In dieser Zeitschrift werden Grundlagen, Technik und geschichtliche Einordnung alter Landkarten sowie wichtige Hintergrundinformationen publiziert. Gesammelt wird diese Schriftenreihe zu einem wertvollen Nachschlagewerk.

CARTOGRAPHICA HELVETICA

Inhalt jeder Nummer

- Mehrere ausführliche Fachartikel von verschiedenen kompetenten Autoren über neue Erkenntnisse aus ihrer Forscher- und Sammlertätigkeit.
- Résumés und Summaries.
- Orientierung über Faksimilierungen und Subskriptionsangebote.
- Besprechungen von Publikationen.
- Bekanntgabe von Ausstellungs-, Tagungs- und Auktionsdaten.
- Preisvergleiche von Auktionsverkäufen.
- Kleinanzeigen für Kartenverkaufs- und Kartentauschangebote.
- Inserate von Antiquaren und Auktionaren.

Umfang der Publikation

52 Seiten, zum Teil farbige Illustrationen
Format 21 x 29,7 cm

Erscheinungszyklus

Zweimal jährlich
Die erste Nummer erschien im Januar 1990

Preis für ein Jahresabonnement

Schweiz sFr. 30.-, Ausland sFr. 34.-, Einzelheft sFr. 18.-

Redaktions- und Verlagsadresse

Verlag Cartographica Helvetica
Untere Längmatt 9, CH-3280 Murten

Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis

Het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, afgekort WG, is een nieuw tijdschrift op het terrein van de geschiedenis van de Nederlandse en Vlaamse 'waterstaat' in de ruimste zin van het woord. Het zal duidelijk zijn dat er in dit tijdschrift veelvuldig

gebruik gemaakt wordt van oude waterstaatskaarten (polderkaarten e.d.) als bron. Het verschijnt twee maal per jaar in een omvang van 48 pagina's. Een abonnement kost f 35,- per jaar. Inlichtingen: de heer C. Streefkerk, Regionaal Archief Alkmaar, Postbus 9232, 1800 GE Alkmaar.

Besprekingen

'Papiere Bolwercken': De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen / Charles van den Heuvel. - Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1991. -(x), 247 blz., ill. - ISBN 90-6469-657-8.

Bij de introductie van nieuwe vestingbouwkundige methoden in de zestiende eeuw speelden Italiaanse ingenieurs een doorslaggevende rol. Zij werkten in dienst van de Spaanse heersers Karel V, Philips II en Philips III. Hun taak was het om de verouderde vestingwerken in de Lage Landen, die over het algemeen nog hun middeleeuwse vorm vertoonden, aan te passen aan de bedreigingen van het steeds zwaarder wordende geschut. Een belangrijk kenmerk van de door de Italianen geïntroduceerde verbeteringen was de toepassing van het veelhoekige bolwerk of bastion, dat sindsdien zo karakteristiek werd voor de uiterlijke verschijningsvorm van de meeste fortificaties. Het proefschrift van Charles van den Heuvel, waarvan wij hier de handelseditie bespreken, stelt zich ten doel de invoering van deze vestingbouwkundige innovaties in de Nederlanden en de rol die tekeningen daarbij speelden, te onderzoeken. Het zal duidelijk zijn dat met name het tweede element in deze doelstelling onze interesse wekt. Overigens moet voorop worden gesteld dat de auteur deze materie niet behandelt vanuit historisch-kartografisch, maar vanuit architectuurhistorisch oogpunt.

Dat juist Italianen door de Spaanse overheersers werden aangehouden voor de modernisering van de vestingwerken, vond zijn oorzaak enerzijds in de voorsprong die er in Italië op dit terrein bestond en anderzijds op de territoriale banden die de Spaanse koningen met delen van Italië hadden. De Italianen werden ingezet voor het ontwerpen van plannen, maar ook voor het uitvoeren van toezicht en controle op door anderen vervaardigde ontwerpen. Hun activiteit had aanvankelijk betrekking op het totale grondgebied van de Nederlanden, maar beperkte zich door het verloop van de Tachtigjarige Oorlog geleidelijk vanzelf tot het door de Spanjaarden beheerste zuidelijke deel. De schriftelijke neerslag van hun werk, in de vorm van plattegronden en andere archivalia, moeten dan ook voornamelijk gezocht worden in Spaanse, Italiaanse en Belgische archieven.

De auteur boorde hier inderdaad een bron aan die hem onder meer een rijke oogst aan plattegronden van Noord- en Zuid-Nederlandse vestingen opleverde. Hiertoe behoren voorstellingen die informatie bieden over het krijgsgesbeuren in de Nederlanden en die kort, aan de hand van de gebruikelijke indelingen, worden besproken. Vanuit de doelstelling van het onderzoek wordt daarnaast een tweede groep plattegronden onderscheiden die wordt onderverdeeld in categorieën die evenzovele fasen in de planning en uitvoering van vestingwerken vertegenwoordigen. Voor de technische uitvoering zijn dit achtereenvolgens schetsen, studies, weergaven van metingen en werktekeningen en -modellen. Gedurende het besluitvormingsproces worden werktekeningen en modellen, gebruikt bij het visiteren, ontwerpen op papier en van hout, tekeningen als

verslag van de voortgang der werkzaamheden, tekeningen als contract en kopieën onderscheiden. Vervolgens wordt aan de hand van een aantal gedetailleerde voorbeelden nagegaan hoe een en ander in de praktijk functioneerde en hoe de Italiaanse vestingbouwkundige principes werden overgenomen en aangepast aan de plaatselijke omstandigheden.

Het belang van dit boek voor de historische kartografie wordt nog eens benadrukt door de bijlagen, waaronder een lijst met biografieën van de Italiaanse ingenieurs die in de Nederlanden werkzaam waren en een lijst die een selectie omvat van bijna 300 handschriftkaarten en prenten in Belgische, Italiaanse en Spaanse collecties, gerangschikt per vesting.

Spijtig is, dat ondanks de belangrijke rol die het historisch-kartografische materiaal speelt, de auteur niet echt aansluiting heeft gezocht bij dit vakgebied. De hierboven vermelde indeling van het kartografische materiaal naar zijn gebruik in de verschillende stadia bij de realisatie van vestingbouwkundige projecten zou zich bijvoorbeeld goed hebben geleend voor uitwerking en consequente toepassing, o.a. in de lijst van handschriftkaarten. Daarmee zou deze lijst nog aan belang hebben gewonnen.

Al met al luidt mijn conclusie dat we een waardevolle studie voor ons hebben, die op basis van moeilijk bereikbare buitenlandse literatuur en bronnen een helder inzicht verschaft in een belangrijke fase in de Nederlandse vestingbouw en de hulpmiddelen - plattegronden - die daarbij werden gebruikt. Voor historisch kartografen die zich ooit nog eens willen wijden aan een tot nu toe wat verwaarloosde categorie plattegronden, biedt dit boek een uitstekende basis.

F.W.J. Scholten

Dollardzylvest gepeild en aangekaart : een kartografische kijk op de geschiedenis van land en water in het oosten van Groningen en Drenthe / red.: J.N.H. Elerie [et al.] ; in samenw. met J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis. - Groningen : Van Dijk & Foorthuis Regio Project, 1992. - 108 p., ill., krt. - ISBN 90-528-023-4. - Prijs f 39,50

Hoewel de laatste jaren verscheidene historisch-kartografische publikaties besproken zijn in deze rubriek, was daar geen enkele bij betreffende de provincies Groningen en Drenthe of delen daarvan. Behalve enkele werken betreffende de stad Groningen (o.a. *De kaart van Egbert Haubois*, red. Lies Boiten e.a., 1983) is er sinds *De kaarten van Groningerland* door J.J. Vredenberg-Alink (1974) eigenlijk niets op dit gebied verschenen over deze provincies. Des te verheugender dat met het hier besproken werk, dat handelt over het oosten van Groningen en Drenthe, ook geïnteresseerden in deze streken aan bod komen.

Het boek is uitgegeven ter gelegenheid van de instelling van het waterschap Dollardzylvest, de samenvoeging van het Groninger Reiderzylvest en het Drentse De Veenmarken, per 1 januari 1992. Het wil informatie geven over de waterstaatkundi-

ge geschiedenis van het gebied van het Dollardzylvest, toegelicht aan de hand van kaarten.

Ruim 20 personen, o.a. historici, geografen, historisch-kartografen en waterstaatshistorici, alle specialist op het terrein van het door hun beschreven onderdeel, hebben aan deze publicatie meegewerkt. Een dergelijke werkwijze levert vaak problemen op wat betreft de uniformiteit van het produkt; dit is ook hier te merken, maar niet echt hinderlijk.

De inhoud van het boek laat zich als volgt verdelen: Voorafgegaan door een hoofdstuk over de huidige en vroegere waterstaatkundige organisatie van het gebied wordt in het deel 'Dollard' een overzicht gegeven over het ontstaan van deze zee-inham en de geleidelijke inpoldering daarvan. Afbeeldingen van manuscriptkaarten en van de latere polders ook van gedrukte kaarten illustreren de hoofdstukken in deze sectie, waarbij tevens aandacht wordt geschonken aan dijken en afwatering.

Het volgende gedeelte 'Veen' gaat over het ontstaan van het Bourtanger Moor, het veengebied dat na de ijstijd is ontstaan in de laagten die overgebleven waren van de oerstroomdalen van Eems, Hunze en Vecht en de ontginning daarvan in Oost-Groningen en Oost-Drenthe. Uiteraard komen ook de kanalen en wijken die werden gegraven ter ontwatering van het gebied en voor de afvoer van de turf aan bod.

De moerassen langs de oostgrens bleken reeds in de loop van de Tachtigjarige Oorlog van groot militair belang. Het deel 'Defensie' behandelt dit aspect en laat zien waar in de 'passen' in de moerassen vestingen en versterkingen werden aangelegd om het land te beschermen tegen een vijand die vanuit het

oosten zou kunnen binnenvallen. De militaire kaarten welke dit deel illustreren, behoren tot de fraaiste en best leesbare welke in het boek zijn afgedrukt.

Tenslotte behandelt het laatste deel 'Na 1850' de waterstaatkundige toestand van het gebied sinds het midden van de negentiende eeuw. Wateroverlast door voortschrijdende verveening, de rol van het in 1876 gereed gekomen Eemskanaal en kanalisatie van Westerwolde ter verbetering van de afwatering, het achterhaalde plan van het Dollardkanaal en het wel aangelegde Veendam-Musselkanaal, gegraven met het oog op de afwatering, komen in dit laatste deel aan de orde.

Het boek *Dollardzylvest* ziet er verzorgd uit. Achterin is vermeld welke literatuur gebruikt is. Het boek dat duidelijk bedoeld is voor een breed publiek, bevat meer dan 40 kaarten en kaartjes, waarvan bijna de helft in kleur. Jammer is dat door de verkleining welke men moest toepassen veel namen op de kaarten niet of nauwelijks te lezen zijn. Dat is met name hinderlijk als in de tekst naar bepaalde punten op de kaart verwezen wordt, zoals bij het hoofdstuk over de Kroonpolder, waarbij op de bijbehorende kaart de genoemde zijlen slecht te vinden zijn. De werkelijk geïnteresseerden zullen dan ook het origineel willen raadplegen. Gelukkig zijn de bewaarplaatsen van alle gebruikte kaarten bij de correcte titelbeschrijvingen vermeld: de Rijksarchieven in Groningen en Drenthe, het Gemeentearchief van Groningen en het Algemeen Rijksarchief. (Overigens bezit ook de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen verscheidene interessante 'Dollardkaarten'!)

Wil. M. Groothuis

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

BEENAKKER, J.

Historische plattegronden van Nederlandse steden : deel 5 De steden van Hollands Noorderkwartier : Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn, Medemblik, Monnickendam, Purmerend / samengesteld en beschreven door Jan Beenakker. - Lisse : Stichting Historische Stadsplattegronden ; Alphen aan den Rijn : Uitgeverij 'Canaletto', 1991. - Portefeuille met tekstboek (120 blz.) en 47 kaarten in facsimile (53 bladen).

BROMMER, B.

Historische plattegronden van Nederlandse steden : deel 4 Batavia / samengesteld en beschreven door Bea Brommer ; met medewerking van Dirk de Vries. - Lisse : Stichting Historische Stadsplattegronden ; Alphen aan den Rijn : Uitgeverij 'Canaletto' [et al.], 1992. - Portefeuille met tekstboek (88 blz.) en 14 kaarten in facsimile (25 bladen).

DELVIGNE, J.J., & G.J. KOOPMAN

Naam, grenzen en kaartbeeld van Westerwolde. - In: *De geschiedenis van Westerwolde: 1. Het landschap* / J.J. Delvigne en G.J. Koopman. - Groningen : Stichting Gebroeders Hesse Fonds ; Van Dijk & Foorthuis, 1991. - p. 15-21.

GUIISO, M.A., & N. MURATORE

Ad usum navigantium : Carte nautiche manoscritte di Gerard van Keulen 1709-1713 / a cura di Maria Antonietta Guiso e Nicoletta Muratore. - [Roma] : Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1992. - 213 pp., ill. - Geïllustreerde catalogus van 85 manuscriptkaarten van G. van Keulen in de Biblioteca Angelica te Rome.

HAMELEERS, M.

Zeventien kaartboeken in restauratie / Marc Hameleers. - In: *Ons Amsterdam* 44 (1992) 9, blz. 214. - Vergelijk artikel in *Caert-Thresoor* 10(1991), blz. 21-31.

HAMELEERS, M. & E. NIJHOFF ASSER

Zeventien kaartboeken uit het Amsterdamse gemeentearchief: plan van aanpak / Marc Hameleers en Elizabeth Nijhoff Asser. - In: *De Restaurator* 22 (1992) 1, blz. 6-17. - Vergelijk artikel in *Caert-Thresoor* 10(1991), blz. 21-31.

INVENTARIS

Inventaris van de archieven van de Rijkswaterstaat in Gelderland : III. De archieven van de directie Gelderland c.a. (1727-) 1776-1980 (-1982). - Winschoten : Centrale Archief Selectiedienst ; Interdepartementaal Tekstverwerkingscentrum Winschoten, 1991. - Bevat o.m. Staat van landmeters, (commissarissen-) inspecteurs, (hoofd-) ingenieurs (-directeuren) 1776-1975(-1980) en archieven van o.a. de landmeters W. van Ommeren (1727-) 1776-1811, W. Beyerinck (1730-1772), W. Beyerinck (1790-1808) en C.L. Brunings (1800-1816).

KOEMAN, C., & J.C. VISSER

De stadsplattegronden van Jacob van Deventer : Map 4 Nederland Friesland. - Landsmeer : Robas bv ; Alphen aan den Rijn : Canaletto ; [s.l.] : Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer, 1992. - Portefeuille met de volgende inhoud: (1) *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer* / C. Koeman & J.C. Visser. - [16] blz. ; ill. - Met Voorwoord van C. Koeman, Inleiding door J.C.

Visser en Algemene beschrijving van de kaarten door P.C.J. van der Krogt; (2) *Kaartbeschrijvingen Map 4 Nederland Friesland* / door drs. M. Schroot; eindred. P.C.J. van der Krogt. - 11 tekstbladen; (3) *Reproducties Map 4 Nederland Friesland*. - 22 bladen facsimile's.

LAMMERTSE, F.

De atlas van Laurens van der Hem / Friso Lammertse. - In: *Spiegel Historiael* 27, nr. 7-8 (juli-aug. 1992), blz. 282-286.

LEENDERS, K.A.H.W.

De datering van Van Deventer's stedenkaarten / K.A.H.W. Leenders. - In: *Historisch-Geografisch tijdschrift* 10 (1992), blz. 62-67. - Betreft vooral de plattegrond van Zevenbergen.

LINSSSEN, J.

De generale meting van Maasbracht en haar maker (1680) / J. Linssen. - In: *Echter landj : Heemkundige bijdragen over Echt en omgeving*. - Dl. 3. - [Echt : Heemkundekring 'Echter landj'], 1991, p. 5-19. - Betreft de landmeter Joannes Wackers.

NALIS, H.J.

Een 'uitnemend werk' van Jan van Doetecum uit 1603 : Een Deventer uitgave? / H.J. Nalis. - In: *Anton Koch herinnerd 1923-1990 : een vriendenboekje* / red.: Neeltje Brands ... [et al.]. - Deventer : Vijfprong, 1992, blz. 162-171. - Stadsgezicht van Rome in twaalf bladen naar Antonio Tempesta, gegraveerd en uitgegeven door Jan van Doetecum jr. in 1603.

NORTHEAST PASSAGE

The Northeast Passage from the Vikings to Nordenskiöld / Editor Nils-Erik Raurala; Authors of articles Christoffer H. Ericsson [et al.]. - Helsinki : John Nurminen Foundation; Helsinki University Library, 1992. - 287 blz., ill. - ISBN 952-9745-02-8. - Artikelen gevolgd door een catalogus van de tentoonstelling (zie *Caert-Thresoor* 11, nr. 3, blz. 76). Met o.m. de volgende bijdragen: E. Okhuizen, Exploration and mapping of the Northeast Passage and Northern Eurasia, 15th-19th centuries, C.H. Ericsson, Arctic navigation under sail, J. Nurminen, Measurement and navigation, en artikelen over Nordenskiöld en zijn collectie.

SMIT, J.

Dirck Rembrantsz. van Nierop 1610-1682 : Het leven en werk van een beroemd sterrenkundige, meester in de wiskunst en een uitmuntend onderwijzer voor schippers en stuurlieden / Jan Smit. - Winkel : [eigen uitgave], 1992. - 2 dln.

SMITH, D.

The enduring image of early British townscapes / D. Smith. - In: *The Cartographic Journal* 28(1991), 2, blz. 163-175. - Geeft overzicht van het gebruik van koperplaten van Britse steden in verschillende atlanten in de periode 1572-1729, o.a. door Rutger Hermannides (1661) en Pieter van der Aa.

SUMIRA, S.

The conservation of globes / Sylvia Sumira. - In: *De Restaurator* 22(1992) 1, blz. 20-27. -

SWIMBERGHE, P.

Columbus beïnvloedt de markt: Ontdekkingsreizen en antiek, een gelukkige combinatie / Piet Swimberghe. - In: *De Financieel Koerier*, 22 okt. 1992, blz. 18-19. - Opwaardering van globes, met name naar aanleiding van de verkoop van de Murad III-globes, die aan Gerard Mercator toegeschreven zijn.

VRIES, D. DE

Kaarten en koersen van de kraal / D. de Vries. - In: *De Nieuwe Wereld en de Lage Landen : Onbekende aspecten van vijftiende eeuwse ontmoetingen tussen Latijns Amerika en Nederland* / J. Lechner [et al.]. - Amsterdam : Meulenhoff, 1992. - blz. 11-30.

WERNER, J.W.H.

Een schat aan oude en moderne kaarten en atlanten : De kaartenverzameling van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam / Jan W.H. Werner. - In: *Spiegel Historiael* 27 (oktober 1992), blz. 406-409.

WOLF, E.W.

The history of cartography : A bibliography, 1981-1992 / compiled and edited by Eric W. Wolf. - Falls Church, Virginia : Fiat Lux, 1992. - 94 blz.

WOLTERS-NOORDHOFF

Grote historische provincie atlas 1:25.000: Noord-Holland 1849-1859 / Wolters-Noordhoff Atlasproducties. - Groningen : Wolters-Noordhoff, 1992 - ISBN 9001-968449

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

IMAGO MUNDI no. 44 (1992)

T. Huber, A Tibetan map of lHo-kha in the south-eastern Himalayan borderlands of Tibet (p. 9-23),

P.M. Barber & M.P. Brown, The Aslake world map (p. 24-44),

D. Woodward, Paolo Forlani: compiler, engraver, printer, or publisher? (p. 45-64),

D. Cosgrove, Mapping new worlds: culture and cartography in sixteenth-century Venice (p. 65-89),

O. Chapuis, L'émergence des nouvelles cartes marines: l'oeuvre de Beaupré à la fin du XVIIIème et au début du XIXème siècle (p. 90-98),

E. & G. Wajntraub, Medieval Hebrew manuscript maps (p. 99-105),

S.H. Bederman, The Royal Geographical Society, E.G. Ravenstein, and A Map of Eastern Equatorial Africa - 1877-1883 (p. 106-119).

IMCoS JOURNAL, no. 50 (Autumn 1992)

H. Wallis, George Anson's voyage, 1740-44 (p. 6-12),

A. David, Vancouver's voyage to the north-west coast, 1791-95 (p. 13-22),

R.W. Shirley, Something old, something new from Grenoble. A collection of 16th century Italian maps (p. 37-38 & 40)

P.L. Allpress, A much decorated geographer - R.H. Major (p. 39).

THE MAP COLLECTOR, no. 60 (Autumn 1992)

C. Ala'i, Oriental medieval maps of the Persian Gulf (p. 2-8),

A. David, Captain Cook's first chart (p. 10-11)

R.W. Shirley, A rare Italian atlas at Hatfield House (p. 14-21)

A. Pick, Gastaldi and Ramusio's 'Nuova Francia' (p. 30-31)

D. Smith, 200 Years of W.H. Smith & Son (p. 46-51).

MAPLINE, no. 66 (Summer 1992)

J.R. Akerman, Maps and the Columbian Encounter (p. 1-3),
Newberry acquisitions [Ph. Buache, *Cartes et Tables de la Géographie Physique ou Naturelle*, Paris, 1770?] (p. 6-8).

Ontvangen publikaties buitenland

Shedding the veil : mapping the European discovery of America and the world / Thomas Suárez. - Singapore etc. : World Scientific, 1992. - ISBN 9810208693

Aan de hand van toelichtingen bij 61 kaarten uit de Sidney R. Knafel Collection wordt de ontdekking van de wereld vanuit Europa op originele en boeiende wijze geschetst. Het centrale thema, de ontdekking van Amerika als vierde continent, wordt voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk over het wereldbeeld in Middeleeuwen en Renaissance. Met een overzicht van de kartografie in Noord-Amerika in de koloniale periode eindigt dit fraai geïllustreerde boekwerk. (DDV)

Inhoud 11e jaargang 1992

Artikelen

- ALKHOVEN, P., Bestudering en analyse van oude stadsplat-
tegronden met behulp van de computer: De kaart van Heus-
den uit her stedenboek van Joan Blaeu 1649 87
- BRINK, P. van den, De kaart van de Merwede door Nicolaas
Cruquius 17
- id., Terugblik op de vijftigste verjaardag van Günter
Schilder 50
- BRUIN, J. de, De gedrukte kaart van de polder Wogmeer en
landmeter Gerrit Dirksz. Langedijk: De ontbrekende schakel
gevonden? 67
- HAMELEERS, M., Kaarten in facsimile: Mogen er eisen aan
gesteld worden? 11
- HEIJDEN, H.A.M. van der, De oudste kaart van de Verenigde
Nederlanden 48
- KEYSER, M., De laatste kleurders: Kleurinrichtingen in Neder-
land in de tweede helft van de 19de eeuw 81
- KLEIN, J.W.E., De ontstaansgeschiedenis van het Goudse
exemplaar van Joan Blaeu's *Grooten Atlas* 41
- KOEMAN, C., Günter Schilder 50 jaar 1
- KROGT, P. van der, De zakglobe van Abraham van Ceulen
(ca. 1697) 7
- LIERZ, W., Van fiets tot auto: Een eeuw wegenkaarten voor
fietsers 61
- OKHUIZEN, E., De (on)mogelijkheid van een Noordoost Pas-
sage in het Europese kaartbeeld van de 15de en eerste helft
16de eeuw 24
- ORMELING, F.J., De invloed van Harley op de moderne kar-
tografie 2
- VOOGT, H., & H. INGEN-HOUSH, Henripolis: Kaarten bij
een ontwikkelingsproject in de 17de eeuw 31

Besprekingen

Blaeu: De Grote Atlas van de wereld in de 17de eeuw [en]

- Braun & Hogenberg: Stadskaarten van Europa / John Goss
(P.C.J. van der Krogt) 39
- Dollardzylvest gepeild en aangekaart / J.N.H. Elerie (W.M.
Groothuis) 97
- Fontes Cartographici Orteliani / P.H. Meurer (M.P.R. van den
Broecke) 77
- Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg 1825 / D. Parle-
vliet (L. Ruitinga) 79
- Jacob Aerts. Colom's kaart van Holland 1681 / A.H. Sijmons
en I.H. van Eeghen (J. Werner) 57
- Kaartboek van Maasland van Jan Potter / C. Visser et al. (M.
Donkersloot-de Vrij) 79
- Leo Belgicus / H.A.M. van der Heijden (B. Gerlagh) 77
- Maps in Bibles 1500-1600 / C. Delano-Smith en E.M. Ingram
(P.C.J. van der Krogt) 57
- Military Architecture, Cartography & the Representation of the
early European city / M.D. Pollak (Ch. van den Heuvel) 78
- 'Papieren Bolwercken' / Ch. van den Heuvel (F.W.J. Scholten)
97
- De Tabula Peutingeriana / P. Stuart (M. Hameleers) 39

Varia Cartographica

- 38, 51, 73, 94
met o.a.
- Postzegels Abel Tasman en Columbus 73
- H.A.M. van der Heijden, Kartobibliografieën van de Nederlan-
den en de Nederlandse provincies 54
- id., Weer opgedoken kaarten 54
- P.C.J. van der Krogt, De 'bewijskracht' van Mercator in genea-
logisch onderzoek 53
- D. de Vries, Bij het omslag 1992 51
- id., Kaarten wijzen de weg naar een oude grenssteen bij Hank
75

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 40, 59, 80, 98

A & I

ARCHIEFSELECTIE EN INVENTARISATIE

Wij maken uw kaarten- en tekeningenbestanden
op deskundige wijze toegankelijk, volgens:

- archivistische regels;
- fobid-regels of
- naar eigen wens.

Verder leveren wij naar wens een inventaris of
catalogus van uw archief of bestand.

INTERESSE?

Vraag vrijblijvend informatie of prijsopgave.

A & I, Archiefbewerking
Postbus 359
9670 AJ WINSCHOTEN

NB. Onze archiefconsulenten zijn hoog opgeleid
en beschikken over minimaal MMA, SOD I+II,
GO-H.

Just issued:

Catalogue 28

A monograph on the master colourist Dirk Jansz Van Santen (1637-1708).

40 Pages, 12 illustrations many of which in colour.
Including: Van Santen's technique. Works identified as
Van Santen's. Contemporary references to Van Santen's
work in catalogues and advertisements. An "Atlas
Minor", coloured by Van Santen offered for sale.

*

Catalogue 29 - A collection of 216 articles and artefacts relating
to the Dutch East India Company.

64 Pages, 91 illustrations many of which in colour. Including: The
V.O.C.-mark. The route to the east. Printing and publishing.
V.O.C.-book bindings. V.O.C.-coins. The relation with Japan.

Send HFI. 20,00 for your postpaid copy. For payment by
American Express, Visa, or Diners Club, please state type, card
number and expiry date.

PAULUS SWAEN Old Maps and Prints

P.O.Box 317 - 5660 AH Geldrop - The Netherlands
Tel. +31 (40) 853571 Fax +31 (40) 854075

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius*. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - *The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher*. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - *The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere)*. Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - *Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650*. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA

De serie Monumenta Cartographica Neerlandica van prof. Günter Schilder maakt zeldzaam Nederlands kartografisch cultuurobject toegankelijk door beschrijvingen, afbeeldingen en facsimiles op ware grootte. Elk deel bestaat uit een rijk geïllustreerd tekstboek (28½ × 40 cm) en een portefeuille (41 × 58 cm) met een groot aantal facsimiles.

Deel I

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De graveursfamilie Van Deutecum
- II. Gedrukte wandkaarten van de Zeventien Provinciën, uitgegeven in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw
- III. De wandkaart van de Zeventien Provinciën uitgegeven door Gerard de Jode in 1566
 - a. Jacob van Deventers pionierswerk in de kartering van de Nederlandse gewesten
 - b. De Jode als uitgever van kaarten van de Nederlandse gewesten
 - c. De wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Willem Jansz. [Blaeu], 1608 en de latere uitgaven
 - a. De editio princeps
 - b. De uitgave van 1622
 - c. Een latere uitgave
 - d. De uitgave door Joan Blaeu in 1658
 - e. De ontwikkeling van kaartranden met stadsgezichten
 - f. De folio-uitgave van 1608
- V. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Claes Jansz. Visscher, 1636
 - a. De originele editie van 1594
 - b. De editie van 1636
 - c. Een uitgave in twee bladen

Inhoud portefeuille facsimiles:

Gerard de Jode, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566. (5 bladen)
Willem Jansz. Blaeu, Kaart van de Zeventien Provinciën, 1608 (1622). (22 bladen)
Willem Jansz. Blaeu, Kaart van de Zeventien Provinciën in-folio, 1608. (2 bladen)
Joannes van Deutecum, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1594. (3 bladen)
Claes Jansz. Visscher, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1636. (14 bladen)
François van den Hoeye, Kaart van de Zeventien Provinciën in twee bladen, 1616. (4 bladen)
ISBN 90 6469 561 X

Deel II

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De wandkaart van de wereld door Abraham Ortelius, 1564
 - a. De wereld van Abraham Ortelius
 - b. Gedrukte wandkaarten van de wereld gepubliceerd vóór 1564
 - c. De wandkaart van de wereld in acht bladen door Abraham Ortelius, 1564
 - d. De folio-uitgave van 1571
- II. De wandkaart van Azië door Abraham Ortelius, 1567
- III. De wandkaart van Spanje door Abraham Ortelius en Carolus Clusius, 1571
 - a. Carolus Clusius
 - b. Wandkaarten van Spanje vóór 1570
 - c. De wandkaart van Spanje door Carolus Clusius
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën in twaalf bladen door Joan Baptista Vrients, 1605
 - a. De editio princeps door Filips Galle
 - b. De uitgave van Joan Baptista Vrients, 1605
 - c. De uitgave van Joannes Galle
 - d. Een kaart van Midden-Nederland in twee bladen, uitgegeven door de familie Galle
 - e. De folio-uitgave en zijn invloed

Inhoud portefeuille facsimiles:

Abraham Ortelius, Wandkaart van de wereld, 1564. (8 bladen)
Gerard de Jode, Wereldkaart, 1571.
Abraham Ortelius, Wandkaart van Azië, 1567. (8 bladen)
Abraham Ortelius - Carolus Clusius, Wandkaart van Spanje, 1571. (6 bladen)

Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1605. (16 bladen)

Joannes Galle, Kaart van Midden-Nederland in twee bladen. (3 bladen)
Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1606.

Joannes en Baptista van Deutecum, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1588.

Frederick de Wit, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1652.
ISBN 90 6469 573 3

Deel III

f 295,—

Inhoud tekstboek (352 blz.):

- I. Amsterdam in de tijd van Willem Jansz. [Blaeu]
- II. Wandkaarten van de wereld verschenen in Amsterdam vóór 1619
- III. De wandkaart van de wereld in twee halfronden door Willem Jansz. [Blaeu] van 1619
 - a. Geschiedenis en beschrijving
 - b. De ontwikkeling van decoratieve randen op Nederlandse wandkaarten vóór 1619
 - De ontwikkeling in het Zuiden
 - De ontwikkeling in het Noorden
 - c. De decoraties behorende bij de wandkaart van de wereld van 1619 en 1645/46
 - De sierranden
 - De vier elementen en seizoenen
 - De sterrenhemels
 - d. De geografische inhoud
 1. De noordoostelijke route
 2. De noordwestelijke route
 3. De zuidoostelijke route
 4. De route door Straat van Magellanes
 5. De route door Straat Le Maire
- IV. De heruitgave door Joan Blaeu in 1645/46
 - a. Geschiedenis van de kaart
 - b. De geografische veranderingen
 1. Californië als een eiland
 2. De geografische vooruitgang in het noordwesten
 3. De reis van Maerten Gerritsz. Vries (1643)
 4. Statenland wordt een eiland
 5. Een continent krijgt vorm
 6. Het verbeterde kaartbeeld in de oost

Inhoud portefeuille facsimile's:

Wandkaart van de wereld van Willem Jansz. Blaeu, 1619 (99 × 190 cm), (10 bladen)

Wandkaart van de wereld van Joan Blaeu, 1645/46 (173 × 276 cm), (31 bladen)

ISBN 90 6469 651 9

Deel IV, verschijnt 1992/1993

Deel IV bevat een gedetailleerde catalogus van alle verschillende kaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blaeu (1571-1638).

ISBN 90 6469 660 8

Deel V

Deel V behandelt de wandkaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blaeu en Claes Jansz. Visscher.

ISBN 90 6469 661 6

Verkrijgbaar bij de boekhandel of bij de uitgever:

UITGEVERIJ CANALETTO
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn